

**T.C.
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

TÜRKİYE' DE BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Zeliha Betül BÜLBÜL**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan YILMAZ**

Hatay-2021

**T.C.
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

TÜRKİYE’ DE BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Zeliha Betül BÜLBÜL

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan YILMAZ

Hatay-2021

ONAY

ZELİHA BETÜL BÜLBÜL tarafından hazırlanan “**TÜRKİYE’ DE BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİ**” adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü öğretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği / oyçokluğu ile **İKTİSAT ANA BİLİM DALINDA YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

.../.../20...

Jüri Üyeleri	İmza
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan YILMAZ (Tez Danışmanı - Başkan)	
Doç. Dr. Cemil Serhat AKIN (Üye)	
Doç. Dr. Sertaç HOPOĞLU (Üye)	

Zeliha Betül Bülbül tarafından hazırlanan “**Türkiye’ de Beşeri Sermaye ve İhracat Arasındaki İlişki**” adlı tez çalışmasının yukarıda imzaları bulunan jüri üyelerince kabul edildiğini **onaylarım**.

Doç. Dr. Mustafa Onur KAN

Enstitü Müdürü

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kural ve ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (.././20..)

Zeliha Betül BÜLBÜL

TEŐEKKÖR METNİ

Beşeri sermaye ve ihracat arasındaki ilişkiyi araştırmak için hazırlana bu tez çalışmasına, fikirleriyle destek veren ve fayda sağlayan, gösterdiği sabırdan dolayı danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan YILMAZ' a teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca daima yanımda olan desteklerini hep hissettiğim aileme ve tüm arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Zeliha Betül BÜLBÜL

TÜRKİYE’ DE BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİ

Zeliha Betül BÜLBÜL

İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan YILMAZ

ÖZET

Globalleşen dünya ekonomilerinde, ihracat ve beşeri sermaye kavramları önemli bir yere sahiptir. Çünkü ihracat beraberinde ülkeye büyüme, kalkınma, döviz, girişimcilik ve teknoloji de getirebilmektedir. Beşeri sermaye ise teknolojinin üreticisi ve kullanıcısı olduğu için ekonomide büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışmada beşeri sermaye ve ihracat arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmanın temel amacı, Türkiye’ de ekonomik büyümenin unsurlarından olan ihracatın gerçekleşebilmesi ve geliştirilebilmesi için fiziki sermayeye ek olarak beşeri sermayenin de gerekli olabileceğini ifade etmektir. Aynı zamanda dış ticaretimizi şekillendiren ihracat kavramı üzerinde durularak, beşeri sermaye ile etkileşim içinde olup olmadıkları incelenmiştir.

Türkiye için 1988-2018 yıllarına ait yıllık veriler, ARDL (Auto-Regressive Distributed Lags) modeli çerçevesinde analiz edilmiştir. Birim kök testi olarak ADF ve PP testleri uygulanmıştır. Eş bütünleşme ilişkisinin varlığı ARDL sınır testi ile belirlenmiştir. Analizin sonuçlarına göre beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve anlamlı bir ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Modelin kararlılığına bakmak için de CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri incelenmiş ve değişkenlere yönelik herhangi bir kırılmanın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığını ölçmek için Granger nedensellik testi uygulanmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Beşeri Sermaye, İhracat, Ekonomik Büyüme, Eş bütünleşme.

THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN CAPITAL AND EXPORT IN TURKEY

Zeliha Betül BÜLBÜL

Department of Economics, Master's Thesis, 2021

Supervisor: Dr. Faculty Member Oguzhan YILMAZ

ABSTRACT

In the globalizing world economies, the concepts of export and human capital have an important place. Because exports can bring growth, development, foreign exchange, entrepreneurship and technology to the country. Human capital, on the other hand, has a great importance in the economy as it is the producer and user of technology. In this study, the relationship between human capital and exports was examined. The main purpose of the study is to express that in addition to physical capital, human capital may be necessary for the realization and development of exports, which is one of the elements of economic growth in Turkey. At the same time, by emphasizing the concept of export that shapes our foreign trade, it has been examined whether they interact with human capital.

Annual data for Turkey for the years 1988-2018 were analyzed within the framework of ARDL (Auto-Regressive Distributed Lags) model. ADF and PP tests were applied as unit root tests. The existence of cointegration relationship was determined by ARDL bounds test. According to the results of the analysis, it has been observed that there is a long-term and significant relationship between human capital, exports and economic growth. In order to check the stability of the model, CUSUM and CUSUMSQ graphs were examined and it was concluded that there was no break for the variables. Finally, the Granger causality test was applied to measure whether there is a causal relationship between the variables.

KEYWORDS

Human Capital, Export, Economic Growth, Cointegration.

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ.....	11
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
LİTERATÜR TARAMASI.....	4
İKİNCİ BÖLÜM.....	10
BEŞERİ SERMAYEYE YÖNELİK KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE 10	
Bu bölümde beşeri sermayeye yönelik kavramsal ve teorik çerçeve ele alınarak beşeri sermayenin detaylı incelemesi yapılacaktır.....	10
2.1. BEŞERİ SERMAYE.....	10
Çalışmanın bu bölümünde beşeri sermaye kavramı teorik olarak incelenerek, beşeri sermayenin unsurları üzerinde durulacaktır. Ayrıca Türkiye’ de beşeri sermayenin konumu incelenerek ekonomik büyüme ile olan etkileşimi üzerinde durulacaktır.....	10
2.1.1. Beşeri Sermaye Tanımları.....	10
2.1.2. Beşeri Sermayenin Kavramsal Kökeni.....	13
2.1.3. Beşeri Sermayenin Gelişimi.....	15
2.2. BEŞERİ SERMAYENİN UNSURLARI.....	18
2.2.1. Eğitim ve Beşeri Sermaye.....	19
2.2.1.1. Eğitim Yatırımlarının Önemi.....	22
2.2.2. Sağlık ve Beşeri Sermaye.....	25
2.2.2.1. Sağlık Yatırımlarının Önemi.....	25
2.2.3. Göç (İşgücü transferi) ve Beşeri Sermaye.....	27
2.2.3.1. Beyin Göçünün Nedenleri.....	29
2.2.4. Teknolojik Gelişmeler ve Beşeri Sermaye.....	30
2.2.4.1. Teknolojik Yatırımların Önemi.....	32
2.3. NEO-KLASİK BÜYÜME TEORİSİ.....	33
2.4. İÇSEL BÜYÜME TEORİLERİ.....	34
2.4.1. Romer ve Beşeri Sermaye.....	37
2.4.2. Lucas ve Beşeri Sermaye.....	38
2.4.3. Barro ve Beşeri Sermaye.....	40
2.4.4. Rebelo (AK) ve Beşeri Sermaye.....	41
2.5. BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ.....	41
İHRACAT.....	47

3.1. İHRACATIN TANIMI.....	47
3.2. İHRACAT KARAR AŞAMALARI.....	48
3.3. İHRACAT ÇEŞİTLERİ.....	49
3.3.1. Gerçekleştirilen İşlemlere Göre İhracat Çeşitleri.....	49
3.3.2. İhracatın Yapılacağı Ülkeye Göre İhracat Çeşitleri.....	51
3.3.3. İhracata Konu Ürüne Göre İhracat Çeşitleri.....	51
3.4. FİRMALARIN İHRACAT YAPMA SEBEPLERİ.....	51
3.5. İHRACATIN ÖNEMİ.....	52
3.6. İHRACAT PERFORMANSI.....	55
3.7. TÜRKİYE’ DE İHRACAT.....	58
3.7.1. 1923-1945 Dönemi.....	58
3.7.2. 1940-1960 Dönemi.....	59
3.7.3. 1960-1980 Dönemi.....	61
3.7.4. 1980-2000 Dönemi.....	62
3.7.5. 2000’ den Günümüze.....	64
3.8. İHRACAT VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	65
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	69
BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	69
TÜRKİYE’ DE BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİYE YÖNELİK EKONOMETRİK UYGULAMA.....	75
5.1. MODEL VE VERİ SETİ.....	75
5.2. YÖNTEM.....	77
5.2.1. Durağanlık Analizi ve Birim Kök Test Sonuçları.....	78
5.2.1.1. Augmented (Genişletilmiş) Dickey-Fuller Birim Kök Testi.....	78
5.2.1.2. Phillips- Perron Birim Kök Testi.....	79
5.3. EKONOMETRİK UYGULAMA.....	80
5.3.1. Eş Bütünleşme Analizi.....	81
5.3.2. Eş Bütünleşme Analiz Sonuçları.....	81
5.3.3. Tanısal Sınama Testleri.....	82
5.3.3.1. Otokorelasyon Testi.....	83
5.3.3.2. Normal Dağılım Testi.....	83
5.3.3.3. Breusch-Pagan-Godfrey Testi.....	84
5.3.3.4. CUSUM Testi.....	86

5.3.3.5. Granger Nedensellik Testi.....	87
5.4. MODELE İŞSİZLİK DEĞİŞKENİNİN EKLENEREK YENİDEN TAHMİN EDİLMESİ.....	88
5.4.1. Durağanlık Analizi ve Birim Kök Test Sonuçları.....	89
5.4.1.1. Augmented (Genişletilmiş) Dickey-Fuller Birim Kök Testi.....	89
5.4.1.2. Phillips- Perron Birim Kök Testi.....	90
5.4.2. Eş Bütünleşme Test Sonuçları.....	91
5.4.3. CUSUM Testi.....	94
.....	95
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	96
Beşeri sermaye konusunu içeren içsel büyüme modelleri ekonomik büyümenin temel belirleyicisi konumundadır. Bu kapsamda yapılan çalışmada Türkiye’de 1988-2018 dönemi yıllık veriler dikkate alınarak beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlanmıştır.....	96
Çalışmanın ilk bölümünde literatür taramasına yer verilmiştir. İkinci bölümde beşeri sermaye kavramı üzerinde durup; beşeri sermayenin tanımı, kavramsal kökeni, ekonomik büyümedeki yeri ve önemi açıklanmıştır. Ayrıca içsel büyüme teorileri hakkında bilgi verilerek beşeri sermayenin çıkış noktasına odaklanılmıştır.....	96
KAYNAKÇA.....	101
Acaravcı, Ali ve Kargı, Gülbeyaz (2015). “Türkiye’ de İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme”. <i>Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi</i> , 1, 1-16.....	101
Afşar, Muharrem (2009). “Türkiye’ de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”. <i>Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , 9(1), 85-98.....	101
Aksu, Levent (2016). “Türkiye’ de Beşeri Sermayenin Önemi: İktisadi Büyüme ile İlişkisi, Sosyal ve Stratejik Analizi”. <i>İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi</i> , 3(2), 68-129.....	101
Anaduaka, Uchechi S. (2014). “Human Capital Development and Economic Growth: The Nigeria Experience”. <i>International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences</i> , 4(4), 25-35.....	101
Atamtürk, Burak (2007). “Büyüme Teorileri ve IMF Politikaları”. <i>Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi</i> , 22(1), 89- 103.....	101
Atik, Hayriye (2006). “Beşeri Sermaye, Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme”. Bursa: Ekin Kitabevi.....	101

Çakmak, Erol ve Gümüş, Sevdâ (2005). “Türkiye’ de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)”. <i>Ankara Üniversitesi SBF Dergisi</i> , 60(1), 59-72.....	103
Karagül, Mehmet (2003). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı”. <i>Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi</i> , (5), 79-90.....	106
Kiker, B. F. (1971). “The Historical Roots of the Concept of Human Capital”. <i>Journal of Political Economy</i> , 74(5), 481-499.	107
Koç, Aylin (2013). “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”. <i>Maliye Dergisi</i> , 165, 241-258.....	107
Sweetland, Scott R. (1996). “Human Capital Theory: Foundations of a Field of Inquiry”. <i>Review of Educational Research</i> , 66(3), 341-359.....	111
EKLER.....	114

TABLolar LİSTESİ.....	11
-----------------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
LİTERATÜR TARAMASI.....	4
İKİNCİ BÖLÜM.....	10
BEŞERİ SERMAYEYE YÖNELİK KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE 10	
Bu bölümde beşeri sermayeye yönelik kavramsal ve teorik çerçeve ele alınarak beşeri sermayenin detaylı incelemesi yapılacaktır.....	10
2.1. BEŞERİ SERMAYE.....	10
Çalışmanın bu bölümünde beşeri sermaye kavramı teorik olarak incelenerek, beşeri sermayenin unsurları üzerinde durulacaktır. Ayrıca Türkiye’ de beşeri sermayenin konumu incelenerek ekonomik büyüme ile olan etkileşimi üzerinde durulacaktır.....	10
2.1.1. Beşeri Sermaye Tanımları.....	10
2.1.2. Beşeri Sermayenin Kavramsal Kökeni.....	13
2.1.3. Beşeri Sermayenin Gelişimi.....	15
2.2. BEŞERİ SERMAYENİN UNSURLARI.....	18
2.2.1. Eğitim ve Beşeri Sermaye.....	19
2.2.1.1. Eğitim Yatırımlarının Önemi.....	22
2.2.2. Sağlık ve Beşeri Sermaye.....	25
2.2.2.1. Sağlık Yatırımlarının Önemi.....	25

2.2.3. Göç (İşgücü transferi) ve Beşeri Sermaye.....	27
2.2.3.1. Beyin Göçünün Nedenleri.....	29
2.2.4. Teknolojik Gelişmeler ve Beşeri Sermaye.....	30
2.2.4.1. Teknolojik Yatırımların Önemi.....	32
2.3. NEO-KLASİK BÜYÜME TEORİSİ.....	33
2.4. İÇSEL BÜYÜME TEORİLERİ.....	34
2.4.1. Romer ve Beşeri Sermaye.....	37
2.4.2. Lucas ve Beşeri Sermaye.....	38
2.4.3. Barro ve Beşeri Sermaye.....	40
2.4.4. Rebelo (AK) ve Beşeri Sermaye.....	41
2.5. BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ.....	41
İHRACAT.....	47
3.1. İHRACATIN TANIMI.....	47
3.2. İHRACAT KARAR AŞAMALARI.....	48
3.3. İHRACAT ÇEŞİTLERİ.....	49
3.3.1. Gerçekleştirilen İşlemlere Göre İhracat Çeşitleri.....	49
3.3.2. İhracatın Yapılacağı Ülkeye Göre İhracat Çeşitleri.....	51
3.3.3. İhracata Konu Ürüne Göre İhracat Çeşitleri.....	51
3.4. FİRMALARIN İHRACAT YAPMA SEBEPLERİ.....	51
3.5. İHRACATIN ÖNEMİ.....	52
3.6. İHRACAT PERFORMANSI.....	55
3.7. TÜRKİYE’ DE İHRACAT.....	58
3.7.1. 1923-1945 Dönemi.....	58
3.7.2. 1940-1960 Dönemi.....	59
3.7.3. 1960-1980 Dönemi.....	61
3.7.4. 1980-2000 Dönemi.....	62
3.7.5. 2000’ den Günümüze.....	64
3.8. İHRACAT VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	65
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	69
BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	69
TÜRKİYE’ DE BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİYE YÖNELİK EKONOMETRİK UYGULAMA.....	75
5.1. MODEL VE VERİ SETİ.....	75

5.2. YÖNTEM.....	77
5.2.1. Durağanlık Analizi ve Birim Kök Test Sonuçları.....	78
5.2.1.1. Augmented (Genişletilmiş) Dickey-Fuller Birim Kök Testi.....	78
5.2.1.2. Phillips- Perron Birim Kök Testi.....	79
5.3. EKONOMETRİK UYGULAMA.....	80
5.3.1. Eş Bütünleşme Analizi.....	81
5.3.2. Eş Bütünleşme Analiz Sonuçları.....	81
5.3.3. Tanısal Sınama Testleri.....	82
5.3.3.1. Otokorelasyon Testi.....	83
5.3.3.2. Normal Dağılım Testi.....	83
5.3.3.3. Breusch-Pagan-Godfrey Testi.....	84
5.3.3.4. CUSUM Testi.....	86
5.3.3.5. Granger Nedensellik Testi.....	87
5.4. MODELE İŞSİZLİK DEĞİŞKENİNİN EKLENEREK YENİDEN TAHMİN EDİLMESİ.....	88
5.4.1. Durağanlık Analizi ve Birim Kök Test Sonuçları.....	89
5.4.1.1. Augmented (Genişletilmiş) Dickey-Fuller Birim Kök Testi.....	89
5.4.1.2. Phillips- Perron Birim Kök Testi.....	90
5.4.2. Eş Bütünleşme Test Sonuçları.....	91
5.4.3. CUSUM Testi.....	94
.....	95
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	96
Beşeri sermaye konusunu içeren içsel büyüme modelleri ekonomik büyümenin temel belirleyicisi konumundadır. Bu kapsamda yapılan çalışmada Türkiye’de 1988-2018 dönemi yıllık veriler dikkate alınarak beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlanmıştır.....	96
Çalışmanın ilk bölümünde literatür taramasına yer verilmiştir. İkinci bölümde beşeri sermaye kavramı üzerinde durup; beşeri sermayenin tanımı, kavramsal kökeni, ekonomik büyümedeki yeri ve önemi açıklanmıştır. Ayrıca içsel büyüme teorileri hakkında bilgi verilerek beşeri sermayenin çıkış noktasına odaklanılmıştır.....	96
KAYNAKÇA.....	101

Acaravcı, Ali ve Kargı, Gülbeyaz (2015). “Türkiye’ de İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme”. <i>Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi</i> , 1, 1-16.....	101
Afşar, Muharrem (2009). “Türkiye’ de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”. <i>Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , 9(1), 85-98.....	101
Aksu, Levent (2016). “Türkiye’ de Beşeri Sermayenin Önemi: İktisadi Büyüme ile İlişkisi, Sosyal ve Stratejik Analizi”. <i>İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi</i> , 3(2), 68-129.....	101
Anaduaka, Uchechi S. (2014). “Human Capital Development and Economic Growth: The Nigeria Experience”. <i>International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences</i> , 4(4), 25-35.....	101
Atamtürk, Burak (2007). “Büyüme Teorileri ve IMF Politikaları”. <i>Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi</i> , 22(1), 89-103.....	101
Atik, Hayriye (2006). “Beşeri Sermaye, Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme”. Bursa: Ekin Kitabevi.....	101
Çakmak, Erol ve Gümüş, Sevda (2005). “Türkiye’ de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)”. <i>Ankara Üniversitesi SBF Dergisi</i> , 60(1), 59-72.....	103
Karagül, Mehmet (2003). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı”. <i>Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi</i> , (5), 79-90.....	106
Kiker, B. F. (1971). “The Historical Roots of the Concept of Human Capital”. <i>Journal of Political Economy</i> , 74(5), 481-499.	107
Koç, Aylin (2013). “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”. <i>Maliye Dergisi</i> , 165, 241-258.....	107
Sweetland, Scott R. (1996). “Human Capital Theory: Foundations of a Field of Inquiry”. <i>Review of Educational Research</i> , 66(3), 341-359.....	111
EKLER.....	114

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1931-1945 Dönemi Türkiye'nin Dış Ticareti (Milyon Dolar).....	58
Tablo 2. 1940-1960 Dönemi Türkiye'nin Dış Ticareti (Milyon Dolar).....	60
Tablo 3. Çalışmada Kullanılan Değişkenler.....	75
Tablo 4. Değişkenlere Ait Veriler.....	76
Tablo 5. ADF Birim Kök Test Sonuçları.....	79
Tablo 6. PP Birim Kök Test Sonuçları.....	80
Tablo 7. ARDL Sınır Test Sonuçları.....	81
Tablo 8. ARDL Modelinin Tahmin Sonuçları.....	82
Tablo 9. LM Testi Sonuçları.....	83
Tablo 10. Breusch-Pagan-Godfrey Testi Sonuçları.....	84
Tablo 11. ARDL Modelinden Elde Edilen Uzun Dönem Katsayıları.....	84
Tablo 12. ARDL Modelinden Elde Edilen Kısa Dönem Katsayıları.....	85
Tablo 13. Bağımlı Değişken GSYH Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	87
Tablo 14. Bağımlı Değişken EX Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	87
Tablo 15. Bağımlı Değişken HC Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	87
Tablo 16. Çalışmada Kullanılan Değişkenler.....	88
Tablo 17. ADF Birim Kök Test Sonucu.....	89
Tablo 18. PP Birim Kök Test Sonucu.....	90
Tablo 19. ARDL Sınır Test Sonuçları.....	91
Tablo 20. ARDL Modelinin Tahmin Sonuçları.....	91
Tablo 21. ARDL Modelinden Elde Edilen Uzun Dönem Katsayıları.....	92
Tablo 22. ARDL Modelinden Elde Edilen Kısa Dönem Katsayıları.....	93

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretimde Net Okullaşma Oranları...	21
Grafik 2. Sağlık Harcamaları İstatistikleri, (2019).....	27
Grafik 3. Göç Eden Nüfus, (2008-2018).....	28
Grafik 4. Türkiye’ de Yıllara göre Gayrisafi Ar-Ge Harcamaları.....	32
Grafik 5. Türkiye’ de Beşeri Sermaye Yatırımları.....	43
Grafik 6. Türkiye Genel Dış Ticareti	65
Grafik 7. Değişkenlere Ait Zaman Serilerinin Grafiği.....	77
Grafik 8. Normal Dağılım Testi Grafiği.....	83
Grafik 9. CUSUM Grafiği.....	86
Grafik 10. CUSUMSQ Grafiği.....	86
Grafik 11. LİS Değişkenine Ait Zaman Serisi Grafiği	89
Grafik 12. CUSUM Grafiği.....	94
Grafik 13. CUSUMSQ Grafiği.....	94

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADF	Augmented (Genişletilmiş) Dickey-Fuller Birim Kök Testi
ARDL	Auto-Regressive Distributed Lag (Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif Model)
AR-GE	Araştırma-Geliştirme
CIB	Commercial International Bank
CUSUM	Cumulative Sum (Birikimli Toplam)
CUSUMSQ	Cumulative Sum of Squares
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
EVDS	Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
EX	İhracat
GOÜ	Gelişmekte Olan Ülkeler
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HC	Beşeri Sermaye
İDBH	İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi
İGEME	İhracatı Geliştirme Merkezi
MTA	Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü
PP	Phillips-Perron Birim Kök Testi
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TDK	Türk Dil Kurumu
TL	Türk Lirası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
VAR	Vector Automatic Regression

GİRİŞ

Ekonomik büyümenin düzenli ve istikrarlı bir şekilde gerçekleşebilmesi için önem verilmesi gereken faktörlerden biri de beşeri sermayedir. İş gücünü ifade eden beşeri sermaye ne kadar geliştirilirse ve nitelikli hale getirilirse, ekonomik büyüme de o derece hızlı ve verimli olabilmektedir. Beşeri sermaye kavramının ortaya çıkması 1960' lı yıllara dayanmaktadır. Köken olarak ise klasik iktisatın başlangıcına dayanır.

Bir ülkenin gelişmişlik düzeyini sadece fiziki sermaye ile ölçerek doğru sonuçlara ulaşamayabiliriz. Sadece fiziki sermaye veya beşeri sermayeye yatırım yapılarak büyüme gerçekleşmeyebilmektedir. Çünkü fiziki sermaye ile beşeri sermaye birbiri tamamlayıcı niteliktedir. Gelişmiş ülkelerde beşeri sermayeye yapılan yatırımlar fazladır. Bu ülkelerde beşeri sermayenin fiziki sermayeden daha fazla getiri sağladığı görülmüştür. Daha önce yapılan çalışmalarla ekonomik büyümenin beşeri sermaye ile doğru orantılı olarak arttığı gözlemlenmiştir.

Klasik iktisatta ekonomik büyümenin emek, sermaye ve azalan verimlere dayalı olması zamanla yerini Neo-klasik (Solow-Swan tipi) büyüme teorilerine bırakmıştır. Bu büyüme modelinde teknoloji dışsal olarak modele dahil edilmiştir. Neo-klasik büyüme teorileri, iktisadi büyümeyi sadece fiziksel sermayeye bağlamış ve beşeri sermayeyi dikkate almamıştır. Neo-klasik modelin yetersiz kaldığı bu noktada öncülüğünü Paul Romer' in üstlendiği içsel büyüme modelleri geliştirilmiştir.

İçsel büyüme teorisine göre teknoloji, ekonomik büyümeden ayrı düşünülemez, büyümenin bir parçasıdır. Ekonomik büyümenin temelinde sadece fiziki ürün değil üretim bilgi ve teknolojisi de vardır. Bu faktörlerden biri eksik olursa büyüme verimli olmaz. Ülkede fiziki sermaye tükenince teknoloji sayesinde yeni ürünler geliştirilip, büyümenin verimliliği artıp devamlılığı sağlanabilecektir. Bu da ancak beşeri sermaye yatırımları ile mümkün olabilmektedir. Çünkü teknolojinin üreticisi ve kullanıcısı insandır.

Ülkelerin giderek bilgi ve teknolojiye önem vermeleri, teknoloji ithalatçısı konumundan teknoloji ihracatçısı olma yolundaki çalışmaları rekabet koşullarını bu yönde değiştirmiştir. Ar-ge çalışmaları hız kazanmış ve ürün kalitesini artıracak

alışmalar yapılmasına verilen önem giderek artmıştır. Teknoloji hız yarışının devam ettiği günümüz koşularında teknoloji, beşeri sermaye kapsamında olduğu için beşeri sermayenin de önemi artmış ve daha çok inceleme alanı bulmuştur.

Literatüre göre, beşeri sermayenin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisi pozitif yöndedir. Bu görüş günümüzde geçerliliğini korumaktadır. Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak, bu görüşü bir adım ileri götürerek ekonomik büyüme unsurları arasında bulunan ihracatın beşeri sermaye ile olan ilişkisi incelenecektir.

Çalışmanın temel amacı, Türkiye’ de ekonomik büyümenin unsurlarından olan ihracatın geerleşebilmesi ve geliştirilebilmesi için fiziki sermayeye ek olarak beşeri sermayenin de gerekli olabileceğini ifade etmektir. Aynı zamanda dış ticaretimizi şekillendiren ihracat kavramı üzerinde durularak, beşeri sermaye ile etkileşim içinde olup olmadıkları incelenmiştir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde literatür taramasına yer verilmiştir. İkinci bölümde beşeri sermaye kavramı üzerinde durup; beşeri sermayenin tanımı, kavramsal kökeni, ekonomik büyümedeki yeri ve önemi açıklanmıştır. Ayrıca içsel büyüme teorileri hakkında bilgi verilerek beşeri sermayenin çıkış noktasına odaklanılmıştır.

nc bölümde ihracat kavramı tanımlanıp, önemi üzerinde durularak Türkiye’ de ne durumda olduğu ve ihracat performansını etkileyen faktörlerin ne olduğu, ihracat yapan firmaların karar süreçleri incelenecektir. Devamında ekonomik büyüme ile olan ilişkileri incelenecektir. Dördüncü bölümde ise beşeri sermaye ile ihracat arasındaki ilişki incelenerek, beşeri sermayenin ihracata ne gibi katkıları olduğu, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinden ihracatı nasıl şekillendirdiği, ekonomik büyümeye olan pozitif katkısının ihracata katkısı ne derecedir sorularının cevapları üzerinde durulacaktır.

Beşinci ve son bölümde ise ekonometrik analiz yaparak beşeri sermayenin ihracat üzerindeki etkisi temellendirilmeye çalışılacaktır. Türkiye için 1988-2018 yıllarına ait yıllık veriler, ARDL (Auto-Regressive Distributed Lags) sınır testi yaklaşımıyla analiz edilecektir. Birim kök testi olarak ADF ve PP testleri uygulanacaktır. Eş bütünleşme ilişkisinin varlığı sınır testi ile belirlenecektir.

Modelin kararlılığına bakmak için de CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri incelenecektir. Ardından Granger nedensellik testiyle değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Genel değerlendirmeler ve sonuç kısmıyla çalışma tamamlanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR TARAMASI

Beşeri sermayenin büyüme üzerindeki etkisini araştıran ampirik çalışmalarda farklı bulgulara ulaşılsa da genel olarak beşeri sermayenin büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu görüşü yaygındır. Ekonomik büyüme, beşeri sermaye ve dış ticaret arasındaki ilişkileri araştıran ve farklı sonuçlara ulaşılmış çeşitli çalışmalar mevcuttur. Ayrıca ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen birden çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda elde edilen bulgular ihracat ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin var olduğu yönündedir.

Beşeri sermaye ile ilgili en eski çalışmalar Schultz (1961), Becker (1964) ve Kiker (1966)' e aittir.

Schultz (1961) çalışmasında, beşeri sermaye yatırımlarını sınıflandırmış ve bu yatırımlar içinde eğitimin önemini öne çıkarmıştır. Schultz, çıraklıktan başlayarak kalfalıkla devam eden ve ustalık aşaması ile son bulan süreçte iş eğitimi olarak nitelendirilen informel eğitim; ilk, orta ve yükseköğretimi kapsayan formel eğitim ve yetişkin çalışma programlarını eğitimle ilişkilendirerek bu yatırımları beşeri sermaye yatırımları olarak adlandırmıştır. Çıkan sonuçlar eğitim yatırımlarının yüksek oranda büyüme sağlayacağı yönündedir.

Becker, Human Capital (1964) isimli eserinde eğitimle kişinin yetenekleri arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Beşeri sermaye analizleri, bireylerin aldıkları eğitim ve öğrenimlerin, sağlık hizmetlerinin ve diğer geliştirici faaliyetlerin sağlayacağı fayda ve maliyetlerini ölçerek bunları kendilerine aldıkları varsayımı üzerine kurulmuştur. Sonuçlar, daha yetenekli olan bireylerin eğitim almaya daha eğilimli oldukları yönündedir.

Kiker (1966)' in yapmış olduğu çalışmada beşeri sermayeye bağlı iş gücü piyasasında bireyin etkinliğini artıracak olan eğitim, sağlık, iş eğitimi ve göç gibi alanlardaki yatırımlara dikkat çekmiştir. Çalışmasında temel olarak üretim maliyeti ve kazanç yöntemlerini ele aldığı iki yöntem kullanmıştır. Sonuçlar insan sermayesinin büyümeye pozitif etkisi olduğu yönündedir.

Darrat (1987) 1955-1982 dönemini ele aldığı çalışmasında, Güney Kore, Hong Kong, Singapur ve Tayvan' daki ihracat artışı ve büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuştur ancak büyüme üzerinde yalnızca ihracat artışlarının etkili olmayıp, teknolojik gelişme ve beşeri sermaye birikiminin de büyüme üzerinde etkisinin olacağını ifade ederek ihracata dayalı büyüme hipotezi Güney Kore dışındaki ülkeler için reddedilmiştir.

Bahmani-Oskooee ve Domac (1993), 1923-1990 dönemini ele aldığı çalışmalarında, eş bütünleşme ve hata düzeltme modelini kullanarak ihracat ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını ortaya çıkarmıştır ve hata düzeltme modeli değişkenler üzerinde çift yönlü bir nedenselliğe sebep olmuştur.

Levin ve Raut (1997), 1965-1984 döneminde 30 gelişen ülkeyi dahil ettikleri çalışmalarında beşeri sermayenin (ortalama eğitim düzeyi) ihracat odaklı büyümeye büyük ölçüde katkı sağladığını ortaya koymuşlardır.

Chuang (2000) 1952-1995 döneminde yaptığı çalışmasına Tayvan ekonomisini dahil ederek, ihracat, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eş bütünleşme ve hata düzeltme yöntemi çerçevesinde araştırmıştır. Çalışmada reel GSYİH, reel ihracat ve yüksek eğitim okullaşma oranlarını kullanarak, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu ve ihracatın da beşeri sermaye birikimi üzerindeki etkisinin olduğunu tespit ederek uzun dönemde büyümeyi etkilediklerini ortaya koymuştur.

Narayan ve Smyth (2004) çalışmalarında 1960-1990 dönemini ele alarak eş bütünleşme ve hata düzeltme modellerini kullanarak Çin' de reel gelir, ihracat ve beşeri sermaye stoku arasında nedensellik ilişkisini araştırmışlardır. Çıkan sonuca göre, kısa vadede beşeri sermaye ve reel ihracat arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunurken, reel gelir ihracatın nedeni olarak bulunmuş ve reel ihracat ve reel gelir arasında bir nedensellik tespit edilememiştir.

Baharumshah ve Almasaied (2009), 1974-2004 döneminde beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini Malezya ekonomisi için incelemiş ve beşeri sermaye ile beraber doğrudan yabancı sermayenin ve finansal gelişmenin kısa ve

uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır.

Bir diğer ihracat çalışmasını ise Saatçioğlu ve Karaca (2004) yapmıştır. Türkiye için 1950-2000 yıllarını kapsayan çalışmalarında GSYH ve ihracat değişkenlerini ele alarak ihracat ve büyüme arasındaki nedenselliğin varlığını incelemişlerdir. Çıkan sonuçlara göre, 1950-2000 döneminde Türkiye için ekonomik büyümeden ihracata doğru, 1980-2000 döneminde ise ihracattan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi bulunurken, 1950-1980 yılları arasında ihracat ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedenselliğin varlığı tespit edilememiştir.

Nişancı (2005), 1962-2003 döneminde Türkiye’ de vektör hata düzeltme modeli, eş bütünleşme ve Granger nedensellik testleri çerçevesinde dış ticaret, beşeri sermaye stoku, sabit sermaye yatırımları ve milli gelir arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Ortaya çıkan sonuçlara göre, uzun dönemde değişkenler arasında bir eş bütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Nedensellik ilişkisinin yönü ise ihracattan milli gelire doğru tek yönlü, beşeri sermaye, ithalat ve sabit sermaye yatırımları arasında çift yönlü olarak tespit edilmiştir.

Çakmak ve Gümüş (2005) 1960-2002 yılları arasındaki çalışmalarında, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemişlerdir. Beşeri sermaye değişkeni, ilk, orta ve yükseköğretim mezunu oranlarından derlenmiştir. Çıkan sonuçlara göre, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca fiziki ve beşeri sermayenin GSMH üzerinde pozitif, iş gücünün ise negatif bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Serel ve Masatçı (2005) çalışmalarında, 1950-2000 döneminde Türkiye için beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında nedenselliğin olup olmadığını incelemişlerdir. Çıkan sonuçlara göre, uzun vadede beşeri sermaye ile büyüme arasında bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Granger nedensellik testi sonucunda ise, büyümeden beşeri sermayeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir.

Halıcıoğlu (2007) 1980-2005 yılları arasında Türkiye için ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir Granger nedensellik ilişkisi tespit etmiş ve

ihracata dayalı büyüme hipotezinin ilgili dönemde geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Afşar (2009) 1963-2005 yılları arasında Türkiye için beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Beşeri sermayeyi temsilen Türkiye’deki eğitim harcamalarını, büyümeyi temsilen GSMH serisini kullanmıştır. Sonuçlara göre, değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi tespit edilememiştir, eğitim harcamaları büyümenin Granger nedenidir sonucuna ulaşılmıştır.

Genç vd. (2010) yaptıkları çalışmada ihracat-büyüme ve beşeri sermaye-büyüme ilişkilerine ek olarak beşeri sermaye-ihracat ilişkilerine odaklanmıştır. Aradaki ilişki 1980-2007 dönemi için Toda-Yamamoto nedensellik testi ile araştırılmıştır. Çıkan sonuçlara göre, ihracattan beşeri sermayeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Türkiye ekonomisinde ihracattaki değişimlerin daha fazla beşeri sermayeye ihtiyacı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Şimşek ve Kadılar (2010), 1960-2004 döneminde Türkiye için beşeri sermaye birikimi, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eş bütünleşme ve hata düzeltme yöntemlerini kullanarak incelemişlerdir. Ortaya çıkan sonuçlara göre, uzun dönemde ihracattaki artışın ve beşeri sermaye birikiminin ekonomik büyümeyi desteklediği ve gayri safi yurtiçi hasıladaki artışların beşeri sermaye birikimini desteklediği yönündedir.

Savaş (2011) 1928-2006 yılları arasında Türkiye için ekonomik büyüme, ihracat ve beşeri sermaye stoku arasında nedensellik ilişkisi tespit etmeyi amaçlamıştır. Reel gelir, bağımlı değişken olup; reel gelir, beşeri sermaye ve reel ihracat arasında uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Altıntaş ve Çetintaş (2011) ise Türkiye için 1970-2007 yılları arasındaki yıllık verilerle beşeri sermaye, sabit sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eş bütünleşme ve Granger nedensellik analiziyle incelemiştir. Çalışmanın sonucuna göre beşeri sermaye, sabit sermaye, ekonomik büyüme ve ihracat arasında uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Fakat beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde doğrudan değil ihracat ve sabit sermaye üzerinden fayda sağlayarak büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Koç (2013) yatay kesit analiz yöntemini kullanarak, 27 AB ülkesi için beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. Ulaşılan sonuçta beşeri sermayenin ekonomik büyümeye anlamlı ve pozitif olarak etki ettiği tespit edilmiştir.

Ener, Karanfil ve Yıldırım (2016) Türkiye’ de 1980-2013 yılları arasında ekonomik büyüme, beşeri sermaye ve ihracat arasındaki ilişkiyi Engle-Granger eş bütünleşme ve Granger nedensellik yöntemleriyle araştırılmıştır. Ortaya çıkan sonuçlara göre ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasında çift yönlü, ihracat ile beşeri sermaye arasında da çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuşken, ihracat ile ekonomik büyüme arasında ise doğrudan bir nedensellik ilişkisine rastlanamamıştır.

Bayraktar ve Kazancıgil (2020) 1975-2016 dönemi için Türkiye’ de beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi GSYH, istihdam, brüt elektrik tüketimi, eğitim ve sağlık endeksi verileriyle incelemiştir. Ekonometrik analiz sonuçları, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde etkisi olduğunu göstermiştir.

Çetiner ve Çelik (2021) 1980-2019 dönemini kapsayan çalışmalarında, Türkiye’ de büyüme ve beşeri sermaye arasında bir ilişki olup olmadığını araştırmışlardır. Eş bütünleşme ilişkisini Johansen eş bütünleşme testiyle incelemişlerdir. Ortaya çıkan sonuçlara göre, beşeri sermaye ekonomik büyümeyi olumlu olarak etkilemektedir.

Bayсал Kurt ve Güvenek (2021) 2000-2010 yılları arasında yaptıkları çalışmada beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamış ve beşeri sermayeyi temsil eden eğitim göstergelerini kullanarak Avrupa Birliği ülkeleri üzerine dinamik panel veri analizini uygulamışlardır. Analiz sonuçları, kamu eğitim harcamalarının gayri safi yurtiçi hasıladaki payı hariç diğer kullanılan eğitim göstergelerinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler gösterdiği yönündedir.

Dineri ve Gölpek (2021) yaptıkları çalışmada ilköğretim, orta öğretim ve yükseköğretim düzeyinde kayıt oranlarının ve fiziki sabit sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1980-2016 dönemi için Maki eş bütünleşme testi ile incelemişlerdir. Çıkan sonuçlar, uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisinin olduğunu

göstermiştir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonucunda da, ortaöğretim ve yükseköğretim kayıt oranlarından ekonomik büyümeye ve fiziki sermayeye tek yönlü nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYEYE YÖNELİK KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

Bu bölümde beşeri sermayeye yönelik kavramsal ve teorik çerçeve ele alınarak beşeri sermayenin detaylı incelemesi yapılacaktır.

2.1. BEŞERİ SERMAYE

Çalışmanın bu bölümünde beşeri sermaye kavramı teorik olarak incelenerek, beşeri sermayenin unsurları üzerinde durulacaktır. Ayrıca Türkiye’ de beşeri sermayenin konumu incelenerek ekonomik büyüme ile olan etkileşimi üzerinde durulacaktır.

2.1.1. Beşeri Sermaye Tanımları

Beşeri sermayenin ortaya çıkışı 1776’ da klasik iktisatın ortaya çıkmasına kadar uzanmaktadır ve daha sonra bilimsel olarak geliştirilmiştir. İktisatın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith’ e göre ulusların zenginliği topraktan çok insan emeğine bağlıdır. Emek servetin temeli ve gelişmiş ülkeler için sermaye birikimi demektir (Doğan ve Şanlı, 2003: 176).

Schultz (1961), beşeri sermaye kavramının teorik olarak ortaya çıkmasından sonra, beşeri sermayeyi, modern ekonomide, ulusal bir ekonomik büyümenin vazgeçilemez faktörlerinden biri olarak görmüştür. Schultz beşeri sermaye kavramını; “Bir toplumun insan gücü yetiştirmek için yatırımlarını meydana getirerek, o halkın elinde bulundurduğu faydalı bilgi, tecrübe ve yeteneklerin stoku” olarak tanımlamıştır (Schultz, 1968: 17).

Thurow (1970), beşeri sermayenin ilk tanımlamalarından birini yapmıştır. Thurow’ a göre, “İnsan sermayesi, üretimdeki bir kişinin yeteneği, becerisi ve bilgisidir”. Thurow’ a göre, “Beşeri sermaye miktarı üretilen mal ve hizmetlerin değerine göre belirlenir. Ekonomik sistemde bireylerin nihai amacı tüketim olduğu için, bir bireyin beşeri sermayesinin değeri, bireyin üretim sürecine dahil olan

ürünlerin tüketim değerine eşittir. Buna göre, mal ve hizmetlerin değeri yükseldiğinde beşeri sermayenin değeri artacaktır; mal ve hizmetlerin değeri düştüğünde azalacaklar” (Thurow, 1970: 2).

Beşeri sermayeye kavramına yönelik ilk girişimlerden biri William Petty (1691) tarafından yapılmıştır. Emek faktörünü, “zenginliğin babası” olarak tanımlamıştır (Kiker, 1971: 482).

Beşeri sermaye (human capital) kavramının, herkes tarafından kabul edilen ortak bir tanımı bulunmamaktadır. Geniş anlamda tanımlanacak olursa; “Beşeri sermaye, toplumdaki bireylerin, üretim sürecinde sahip oldukları bilgilerin, becerilerin, yeteneklerin, tecrübelerin, işine karşı duygusal bağlılığın, davranış ve değerlerin ulaştığı düzeyi; diğer taraftan bedensel ve zihinsel zindeliği ya da sağlamlığı ifade eden bir kavramdır” (Keskin, 2011: 128).

Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğüne (AES, 2012) göre beşeri sermaye; “İşgücünü oluşturan bireylerin kazanılmış üretken bilgi, beceri ve öteki niteliklerinin değeri olarak adlandırılır. Bu değeri artırmak için yapılan yatırım harcamaları başlıca üç grupta toplanır: sağlık, beslenme ve eğitim. Beşeri sermaye, genellikle iş gücü içindeki kazanç farklılıklarının açıklanmasında kullanılan bir kavramdır. Buna göre, belirli bir bilgi ve beceriye sahip olmayan bireyler çalışma hayatlarının ilk yıllarında alabilecekleri maksimum ücret düzeyine hemen ulaşırlar. Diğer taraftan, belirli bir bilgi ve beceriyle donatılmış olanlar, diğerlerine göre en yüksek parasal olanaklara çok daha sonraki yıllarda ulaşırlar. Ancak, bunların ömürleri boyunca elde edecekleri gelir toplamı ötekilerden çok daha yüksek olur. Beşeri sermaye yatırımlarına (özellikle eğitim harcamalarına) insana yatırım da denilmektedir” (AES, 2012: 68).

Beşeri sermaye kavramı, bir ülkedeki insan faktörünün yetenek ve becerilerini ifade etmektedir. Beşeri sermayenin gelişimi, bireyin iş gücü ve yeteneklerinin bilgi, beceri veya yetkinliklerini elde etme ve artırma sürecini ifade eder. Ekonomik büyüme ve ülke ekonomisinin kalkınması için gerekli olan becerilere, eğitime ve deneyime sahip kişilerin oranı, üretim sürecindeki insan faktörüne ait olduğu varsayılır. Tüm üretim faktörleri arasında sadece insanlar öğrenebilir, uyum sağlayabilir veya yenilikçi ve yaratıcı fikirler sunabilir (Anaduaka, 2014: 25).

Beşeri sermaye, biçimsel eğitim (kamu ve özel eğitim kurumlarınca verilen eğitim) ile edinilen ve pratiğe dayalı deneyimler ile gelişen becerilerin tümünü oluşturmaktadır. Beşeri sermayeden kasıt, esas anlamıyla, nitelikli olan emektir. Beşeri sermaye gücü, ekonomik büyümenin vazgeçilmez kaynaklarından biri olma özelliği göstermektedir (Orhan ve Erdoğan, 2013: 568).

Bilgi, beceri ve deneyimlerle geliştirilebilmesi mümkün olan beşeri sermayeye, üretimde geleneksel uygulamaların ekonomik büyümeyi açıklarken meydana getirdiği eksiklikler sonucu ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada öncelikle eğitimle özdeşleşen beşeri sermayenin gerekliliği içsel büyüme teorilerine dayanarak önem kazanmıştır. Beşeri sermaye öncelikli olarak, bilgi teknolojileri alanında gelişim göstererek yeni iş sahaları oluşturmakla birlikte fiziksel sermayeye katkı sağlayarak ekonomik gelişmeye öncülük edebilecektir. Dış piyasalarda nitelikli insan faktörü yoluyla yapılan üretim sonucu ülkeler, dışa açılarak ekonomilerine fayda sağlayabilecektir (Söylemez ve Yurttañıkma, 2020: 176-177).

Eser ve Ekiz Gökmen (2009)' in tanımına göre beşeri sermaye; üretime dahil olan iş gücünün ve diğer üretim faktörlerinin verimliliğini artıran bilgi, beceri, deneyim ve hareketlilik gibi olumlu katkı sağlayan değerlerdir. Bahsedilen değerler, yeni teknoloji kanallarının üretilmesine ve faydalı bir şekilde kullanılmasına yardımcı olmakta, bu sayede ekonomik gelişme ve büyüme artmakta ve ülke ekonomisi daha etkin hale gelip ve olumlu anlamda yönelim göstermektedir (Eser ve Ekiz Gökmen, 2009: 42).

Stroombergen (2002) çalışmasında beşeri sermaye kavramı hususunda tayin ettiği ortak temel nitelikleri aşağıdaki şekilde sıralamıştır:

- Beşeri sermaye bireye ait vasıflar, marifetler, bilgi ve deneyimlerden meydana gelmektedir.
- Beşeri sermaye bireylere yapılan yatırımlar sonucunda oluşmaktadır. Beşeri sermaye sonradan kazanılacağı gibi kendiliğinden (doğuştan) de oluşabilir.
- Beşeri sermayenin gelişmesinde içsel ve dışsal faktörler etkinlik gösterir. Bu faktörler niteliği ve ustalaşmayı artırabilmektedir.
- Beşeri sermayenin fiziki sermayeden ayrılma sebebi insan faktörüdür. Var olma sebebi insandır. Fiziki sermayede ise ayrılma ve istimlak söz konusudur.

- Beşeri sermaye değerinin ölçütü toplumun yapısına, niteliğine ve kalitesine bağlı olabilmektedir.
- Beşeri sermaye stokunun belirleyebilmek için toplumun tamamını ele almak gerekmektedir.
- Bireyler için daha önce yapılmış olan yatırım ve geliştirme harcamaları, beşeri sermayenin birikimli değerini belirleyebilmektedir. Bu yatırım harcamaları, bireyin kendisi, ailesi, işvereni ve kamu kurumlarınca yapılan harcamaları kapsamaktadır.
- Beşeri sermayenin değerinin ölçülmesi için, bireyin gelecekte bilgi, donanım ve eğitimi kullanarak kazanacağı fayda ile eş zamanlı olarak belirlenmelidir. Verilen eğitimin kaliteli ve kişinin yeteneklerini ön plana çıkaracak düzeyde olması üzerinde durulması gereken noktalardan biridir (Stroombergen, 2002: 2-3; Aktaran: Hobikoğlu, 2011: 91).

2.1.2. Beşeri Sermayenin Kavramsal Kökeni

Beşeri sermaye kavramının kökeni çok eskiye dayanmaktadır. Kavram, ilk olarak Adam Smith' in (1723-1790) “Ulusların Zenginliği” (1776) adlı kitabında geçmiştir.

Smith' e göre, “Ekonomik uzmanlaşma -yani iş bölümü ve ürünlerin piyasada müteakip mübadeleleri- verimliliği ve dolayısıyla da ‘ulusların zenginliği’ artırmanın kaynağı idi”. Bu uzmanlaşma ve mübadeleyi mümkün kılan şey ise, Smith' in üretken amaçlar için biriktirilmiş varlıklar stoku olarak tanımladığı sermaye idi. Müteşebbisler, birikmiş kaynaklarını, ürünlerini, muhtaç oldukları sair şeyleri elde etmek için mübadele edebilecek konuma gelinceye dek, uzmanlaşmış teşebbüsleri desteklemek için kullanılabiliyorlardı. Sermaye birikimine kadar fazla olursa, uzmanlaşma imkanı da, toplumun verimliliği de o nispette artar. Marx da aynı fikirde idi; ona göre kapitalizmin ürettiği servet kendini muazzam bir emtia yığını olarak takdim ediyordu (Aktaran: De Soto, 2005: 25).

Adam Smith ‘Ulusların Zenginliği’ adlı eserinde emeği üretken emek ve üretken olmayan emek şeklinde nitelendirmiştir. “Kimi emek çeşitleri harcandığı cismin değerini artırırken kimilerinin böyle bir etkisi yoktur. Bir değer yaratan ilkinde üretken emek, diğerine ise üretken olmayan emek denir. Böylece bir imalatçı genellikle üzerinde çalıştığı malzemenin değerini artırır. Bu da onun geçimine ve

patronunun karına gider. Öte yandan bir hizmetçinin emeği hiçbir şeyin değerini artırmaz. Toplumun en saygın tabakalarından bazılarının emeği, tıpkı sıradan hizmetçilerin emeği gibi üretken değildir, emeğin harcandığı andan sonra da varlığını sürdürecektir herhangi bir dayanıklı cisim ya da satılabilir mal üzerinde somutlaşmaz” (Smith, 1776: 19).

İktisat yazınında büyüme üzerine çalışan iktisatçılara verilebilecek ilk örnekler, Adam Smith ve Karl Marks’ tır. Adam Smith’ ten sonra gelişme gösteren ve araştırma alanı bulunan iktisat çalışmaları henüz tam olarak netleşmeyen sorular içermektedir. Bu sebeple iktisatçıların üzerinde en çok durduğu konu olarak ivme kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı’ ndan sonraki sıkıntılı zamanların üstesinden gelebilmek adına iktisadi büyüme kavramına önem verilmiştir. Bu süreçten sonra iktisat kavramları daha çok araştırılıp incelenmeye başlandı. İktisadi büyüme kaynakları olan fiziksel sermaye, emek ve doğal kaynaklara artık beşeri sermaye ve teknolojik gelişmelerde eklenmişti. Savaşın kalıntıları daha kolay atlatabilmek ve ekonomiyi rayına sokabilmek adına beşeri sermaye kavramının daha önemli olduğu ve bu durumdan kurtulmanın anahtarı olduğu düşünülmüştür. Schultz ve Becker öncesi yeterli ilgi gösterilmeyen beşeri sermaye, 1950’ ler sonrası önem kazanmaya başladı (Mahmudlı, 2017: 14).

Klasik iktisatçı A. Smith (1997), ülkelerin milli gelirinin artması için o ülkenin sahip olduğu emek üretim miktarının ve emeğin uygulama alanının artırılması ve geliştirilmesine işaret eder. Üretken emek miktarının artmasını milli gelirden nitelikli emeğe bırakılan payın artmasına, var olan emeğin üretimdeki kapasitesinin fazlalaştırılmasını ise makineleşme ve iş bölümüne özdeşleştirmiş, makineleşme ve iş bölümündeki artışın da ekstradan bir sermaye unsuruyla temsil edilebileceğini vurgulamıştır. Smith’ in bu kanısına bakacak olursak klasik modelin temsilinde emek ve sermaye faktörleri büyümeyi açıklama da kılavuz olmaktadır (Demir, Kutlar ve Üzümcü, 2005: 181).

A. Smith (1723-1790)’ in değer teorisi, Ricardo, Malthus ve Marx’ ın değer teorileri kadar, üç üretim girdisiyle belirlenen Neo-klasik değer teorisine de kaynaklık etmiştir: Ricardo, malların içerdiği emek miktarının, mübadele değeriyle mutlak olarak değeri belirlediği görüşünü almış, bunu kapitalist ekonomi için de uyarlamıştır. Malthus, her zaman tutarlı olmasa da salt veya doğal değer dediği

zaman, malın piyasada satın alabileceği emek miktarını vurgulamıştır. Neo-klasik teoriye göre, üretim maliyeti teorisinde üç adet üretim girdisi kullanılır. Karşılığında ise, Marx ve Marksist teori emek-değer, artık-değer teorilerini geliştirerek; verimli-verimsiz emek ayrımı yakın geçmişteki sosyalist ülkelerin milli gelir hesaplarına girmiştir (Aktaran: Kazgan, 2000: 76).

2.1.3. Beşeri Sermayenin Gelişimi

Klasik iktisatta üretim faktörleri emek, sermaye, toprak ve müteşebbisten oluşmaktadır. Ancak günümüz dünyasında sadece bu faktörleri kullanarak ekonomik olayları açıklamak yetersiz kalabilmektedir. Sermaye faktörü, sadece fiziki sermaye olmayıp beşeri sermaye ve sosyal sermayeyi de kapsamaktadır. İçsel büyüme teorilerinin açıklamaya çalıştığı bu durumda, teknoloji de ilave edilerek sermayenin niteliği genişletilmeye çalışılmıştır. Artık bireyin bilgi ve becerileri aynı zamanda sosyal yaşamı da sermaye olarak nitelendirilmektedir.

Correa' ya göre; "Ekonomik süreçte insanlar iki şekilde değerlendirilebilir. İlk değerlendirme formunda bir üretim faktörü olarak kabul edilirler, bu anlamda insanlar üretim aracı konumundadır. İkinci değerlendirme biçiminde, insanlar sosyoekonomik yöntemlerin nihai amacıdır. Birinci yaklaşım çerçevesinde, insanların çalışma kapasitesini etkileyen unsurların ve bu unsurların üretime etkilerinin incelenmesi, yani insanların üretim faktörü olarak analiz edilmesi 'insan kaynakları ekonomisi' olarak adlandırılır" (Correa, 1963: 9).

Günümüzde beşeri sermayenin kalitesindeki artışın hem bilgi teknolojisinin gelişmesinde hem de toplumsal dönüşümün tüm alanlarında (sağlık, eğitim, hukuk vb.) büyük etkisi olmuştur. Bir ülkenin gelişmesi ve büyümesi insan sermayesinin kalitesine bağlıdır. Beşeri sermayenin kalitesinin artırılması, ancak eğitim ve sağlık koşullarının yüksek düzeyde iyileştirilmesi ile mümkündür. İnsan sermayesinin kalitesinin artması, teknolojinin ilerlemesine ve daha da gelişmesine neden olacaktır. Teknoloji geliştikçe, her üretim düzeyinde insan sermayesi ihtiyaçlarının önemi daha da belirgin hale gelecektir. 21. yüzyıl, kelimenin tam manasıyla teknoloji alanında bir değişim ve gelişme yüzyılı olarak tanımlanır. Bu teknolojik dönüşüm, doğal olarak tüm insan toplumlarında birleşmeye yol açmış ve bu birleşim ilerleyerek devam etmektedir (Fukuyama, 2014: 260-269).

Üretimin sağlanabilmesi için öncelikle fiziki ve beşeri sermayenin belirli düzeylerde bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple beşeri sermaye ile fiziki sermayenin birbirini tamamlaması koşulu iki sebebe bağlı olarak gerçekleşir. Bunlardan birincisi, her iki faktörün oransal açıdan dengelenmesi, bir diğeri ise fiziki sermaye ile beşeri sermayenin niteliklerinin örtüşmesidir. İşletmeler sadece beşeri sermaye istihdam ederek bu sistemi geliştirmiş olmazlar. Çünkü beşeri sermaye için gereken teknik alt yapı ve donanım sağlanamamışsa, işletmelerin istihdam ettiği beşeri sermaye, yeterli ve kullanışlı bir ortam bulamayacağı için etkinlik sağlayamayacaktır (Karataş ve Çankaya, 2010: 30).

Sanayi toplumlarında görülen devinim ile birlikte bilgi çağına geçiş süreci hız kazanarak beden gücünün yerini zamanla beyin gücü almaya başlamıştır. Madde dışı varlıklar ile değer yaratabilen işletmeler defter değerlerinin çok üzerinde piyasa değerine erişmişlerdir. Yalnızca yaratıcılık faktörüyle fark oluşturabilen ve bu farklılığı üretimle taçlandırarak tüketiciye aktarabilen toplumlar, teknoloji çağına ayak uydurabilmektedir. İşletmelerin iş çevrelerinde ve iç düzenlerinde ifade gücünü artırabilmesi için entelektüel sermayelerinin ölçümü önemli oranda rol oynamaktadır (Hobikoğlu, 2011: 87).

Beşeri sermaye kavramı 1776' da incelenmeye başlanmış ve 1960' lı yılların başında gelişim göstermeye başlamıştır. Ancak temeli daha önceki yıllarda yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Beşeri sermaye konusu açık olarak tanımlanmasa da gelişmesine yardımcı olan ekonomistler; Adam Smith, John Stuart Mill, Alfred Marshal ve Irving Fisher olarak sıralanmaktadır. Beşeri sermaye araştırması eğitimle sınırlı olmamakla birlikte, genellikle eğitimin ampirik ölçümelerini içerir ve eğitimcileri ve eğitim politikasını etkileyen sonuçlar üretir (Sweetland, 1996: 343).

Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, günümüz ekonomi literatürünün tartışılan önemli konulardan biri olmuştur. Gelir yaratıcı ekonomik faaliyetlere katkı sağlayan bireylerdeki bilgi, beceri ve benzer nitelikler olarak tanımlanan beşeri sermaye, insana yapılan yatırımlarla artmakta ve üretim sürecinin vazgeçilmez bir girdisi olmaktadır. Bu sebeple, beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, sadece büyüme konusunu ve kaynaklarını çalışan araştırmacıların değil, kalkınma literatüründe de yer edinmeyi başarmış ve kaynaklık etmeyi sürdürmektedir (Çakmak ve Gümüş, 2005: 60). Sermaye denilince önceden akıllara

sadece fiziki sermaye gelmesine karşın günümüzde bu durumun yerini beşeri sermaye, sosyal sermaye gibi değişik sermaye çeşitleri almıştır.

Mincer' e göre, beşeri sermaye kavramı, büyüme teorisinin ve emek ekonomisinin modern yaklaşımlarında önemli bir rol oynamaktadır. Bir anlamda, ikisi arasındaki fark, kümelenme seviyelerindedir. Makroekonomik düzeyde, insan sermayesinin sosyal stoku ve büyümesi, ekonomik büyüme sürecinin merkezindedir; insan sermayesi stokundaki ve büyümelerindeki mikro düzeydeki farklılıklar, ücret yapısında ve bireyler arasında ücret dağılımında gözlemlenen varyasyonun çoğunu açıklayabilir (Mincer, 1996: 30).

Beşeri sermayede, insanı ve insani nitelikleri sermayeye dahil etmişlerdir ancak II. Dünya Savaşı öncesi insanı sermaye olarak görmenin etik olmayacağı düşüncesi oluşması sonucu fikir birliği sağlanamamış ve teorik olarak tanım oluşturulamamıştır.

Beşeri sermaye kavramına verilen önem II. Dünya Savaşı sonrasında artmış ve fiziki sermayenin yanında üretim sürecinde kullanılan bir sermaye girdisi olarak görülmeye başlanmıştır. Kavramsal olarak daha öncesinde bahsedilmesine rağmen henüz teorik olarak konumlandırılmamıştır. Çünkü II. Dünya Savaşı öncesi ülkelerin gelişmişlik düzeyleri birbirinden keskin çizgilerle henüz ayrılmamıştır. Özellikle üretim sürecine giren emek girdisinin niteliklerini artırmaya yönelik çabalar ve bunları nitelikli hale getirerek yatırıma dönüştürme önemli bir konu haline gelmiştir. Bununla birlikte eğitim başta olmak üzere sağlık, beslenme, konum gibi insana değer ve nitelik katan unsurların kalitesinin ve düzeyinin artırılması ve önemsenmesi seksenli yıllarda başladığı söylenebilir. Bu yıllarda teorik olarak desteklenen beşeri sermaye günümüze kadar farklı yaklaşımlar altında önemini koruyarak ilerlemiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası, ülke ekonomilerinin gelişmişlik düzeyleri birbirinden ayrılınca oluşan rekabet ortamı, üretimde farklılıklara gidilmesi yönünde şekillenmiştir. İktisatçıların yapmış olduğu araştırmalar sonucu, beşeri sermaye kavramı üzerinde durulmuş ve araştırmalarda daha çok yer edinmiştir. Gün geçtikçe kendine yer edinen bilgi toplumu anlayışı nedeniyle fiziksel sermayeye ek olarak beşeri sermaye ekonomilerde kendine yer bulmuştur. Bu sebeple insan bilgisi ve yetenekleri ekonomilerde yadsınamaz bir konuma gelmiştir.

1980' li yılların sonuna doğru küreselleşme sürecinin hızlanması ve gelişmiş ülkelerin bilgi toplumu safhasına yönelmesiyle beraber, beşeri sermaye bilgi ve teknolojinin üreticisi ve kullanıcısı olarak öne çıkmıştır. Gelişmekte olan ülkeler arasında ortaya çıkan gelişmişlik farkları, ülkelerin sahip olduğu iş gücünün niteliklerindeki farklılıklardan kaynaklanması ve gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının artması insani niteliğin önem kazanmasında çok etkili olmuştur. Beşeri sermaye yatırımları, iş gücünün verimliliğini artırarak üretim firmalarının ihtiyacı olduğu iş gücünün ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır (Gundlach, 1999: 207).

Fiziki sermayeye zarar geldiğinde ülke ekonomik anlamda zor durumda kalır ancak bu zararın geri dönüşü vardır. Ülke elbirliğiyle kısa sürede toparlanabilir. Yeni makine ve teçhizatlar alınıp yerine konabilir. Ancak beşeri sermaye zarar gördüğünde geri dönüşü olmayan durumlara yol açar. Nitelikli insan gücüne zarar gelirse fiziki sermayenin bir anlamı kalmayabilir. Hastane olmazsa doktor niteliğinden bir şey kaybetmez ancak doktorsuz hastanenin bir anlamı olmaz.

2.2. BEŞERİ SERMAYENİN UNSURLARI

Beşeri sermayenin unsurları olarak incelenecek alt başlıklar; eğitim, sağlık, iş gücü transferi ve teknolojik gelişmelerdir.

Beşeri sermaye unsurları deyince akıllara eğitim, sağlık ve beyin göçü gelmektedir. Bu unsurlardan en çok vurgulanan unsur eğitimidir ve daha çok öne çıkmaktadır. Eğitim unsurunun etkileri en fazla gelir seviyesinde artışların meydana gelmesi, gelir dağılımındaki adaletsizliğin giderilmesi, verimlilik artışının her alana yayılması vb. nedenlerle karşımıza çıkmaktadır (Yılmaz ve Ünver, 2019: 1012).

Sağlık unsuru esas olarak diğer faktörlerin temelini oluşturmaktadır. Toplum sağlığının korunması ve toplumsal yaşam kalitesi adına önlemler alınması da bu kapsama girmektedir. Beyin göçü ise yetenek ve bilgi transferi olarak adlandırılabilir. Beşeri sermaye etkin çağında, başka ülkelere transfer olarak yani göç ederek ülkeye kayıp olarak yansımaktadır.

2.2.1. Eğitim ve Beşeri Sermaye

Ülkelerin eğitime verdiği önem gün geçtikçe artmaktadır. Çünkü eğitimin beraberinde teknolojik gelişmeyi getirdiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu sebeple eğitilmiş bir birey beraberinde teknolojik yeniliği, teknolojik yenilik de ekonomik büyümeyi getirecektir. Eğitimin tanımından başlamak gerekirse;

“Eğitim; çocukların ve gençlerin toplum yaşayışında yerlerini almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini geliştirmelerine okul içinde veya dışında, doğrudan veya dolaylı yardım etme, terbiyesidir. Geniş anlamda eğitim: İnsanın yeteneklerinin, özellikle ahlak yetilerinin geliştirilmesi için ona yön ve biçim verilmesi; bu yolda yapılan bilinçli ya da bilinçsiz etkilerin tümüdür. Dar anlamda eğitim: İnsan gelişiminin düzenli, bilinçli olarak yönetilişi ve etkilenişidir” (Türk Dil Kurumu (TDK), 2005).

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ülkelerin ekonomik seviye farkları ciddi bir belirginlik yaşayınca, az gelişmiş veya gelişmemiş ülkelerin bu durumdan kurtulması ciddi bir gündem yaratmıştır. Bu dönemde, gelişmişlik düzeyleri farkı sebebiyle birbirine benzemeyen ülkelerin birbirine benzeyen büyüme modellerini uygulamaları mümkün olmadığı görülerek ve ekonomik kalkınmada çeşitli yöntem arayışlarına girilmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan büyüme teorilerinin temeli, savaş sonrası savaşın etkisinde kalan ekonomileri ayakta tutma çabasıyla ortaya çıkmıştır. Bu noktada geliştirilen büyüme teorileri ülkeler açısından gelişmişlik düzeylerinde belirleyici olmuştur. Büyümenin yapı taşları hususunda yapılması gereken analizler artarak ilerlemiştir. Fakat ülkeler açısından kalkınma düzeyinin yapı taşı sayılan eğitim unsuru beşeri sermayenin gelişimine katkıda bulunarak, ekonomik büyümede etki göstermektedir (Ertuğral, 2018: 51).

Eğitim, ülkeler açısından hem bireysel hem de toplumsal fayda sağlamaktadır. Bireylerin kişisel gelişmişlik düzeyleri sonucu nitelikli hale gelmeleri, dolaylı olarak ülke üzerinde pozitif etki meydana getirecektir. Eğitilmiş bireyin ülkesi adına yaptığı her çalışma ve görev ülkeye katkı sağlayacaktır. Üstelik eğitilmiş ve nitelikli bireyin ülkeler açısından bir prestij meselesi olarak algılanması da ekstrasdan ülkeye pozitif olarak yansıyacaktır. Eğitilmiş toplum her daim eğitimsiz topluma tercih edilecek ve bu durum yatırım ve teşvikleri de etkileyebilecektir. Bu sebeple

beşeri sermaye çalışmaları yapılırken, eğitimin göz ardı edilemeyeceği gibi yapılan çalışmaların temellendirilmesinde eğitim faktörü önemli yere sahiptir.

Fiziksel sermaye oluşturulurken birtakım maliyetler oluşmaktadır. Bu maliyetler aynı şekilde beşeri sermaye oluşturulurken de ortaya çıkacaktır. Üretimin maliyetsiz bir şekilde meydana gelmesi mümkün olmamaktadır. Ancak maliyetler yok edilemese de en aza indirgenebilmektedir. Bu noktada beşeri sermaye maliyetlerini azaltacak ve verimliliğini artıracak unsurların başında eğitim gelmektedir. Eğitime yapılan yatırımlar sayesinde bilgi ve deneyimler gelecek nesillere daha az maliyetle aktarılabilecektir.

Ülke ekonomilerinde sürdürülebilir ekonomi için, bireylerin potansiyelini ortaya çıkaracak gelişmelere ihtiyaç duyulur. Bu potansiyel, bireyin performansını artıracak bilgi ve donanım sonucu ortaya çıkarılabilir. Bilgi ve donanımın oluşabilmesinin yolu eğitimden geçmektedir. Donanımlı beşeri sermaye, donanımlı eğitim demektir. Bu yüzden eğitim, beşeri sermaye unsurlarının kilit taşı oluşturmaktadır.

Beşeri sermaye kavramını öne çıkaran unsur eğitimidir. Ülkeler vatandaşlarına eşit haklar tanımalıdır bu hakların başında eğitim gelmelidir. Çünkü eğitim seviyesi yüksek olan toplumlar kısa sürede gelişme gösterir verimlilik artar işsizlik azalır. Bunlara ek olarak yaşam kalitesi ve hayat standartları artış gösterir. Buradan anlaşılacağı gibi etkiler birbirleriyle zincirleme bir şekilde ilerleme göstermektedir. Bu etkiler birbirini doğurur, en önemli etki ise eğitimidir bu yüzden ülkeler eğitime önem vermeli bireylere sosyal ve ekonomik hakların gelişimi için eğitim fırsatı tanımalıdır (Çeştepe ve Hençel, 2019: 140).

İş bulma çağına gelen bireyler için eğitimin fırsat maliyeti, vazgeçmek zorunda kaldıkları ücret geliridir. Bu sebeple bireyler çalışmadan vazgeçerek eğitime yönelirlerse aldıkları eğitim karşısında ücret ödemek istemezler. Bu yüzden liseler ve üniversiteler ücretsiz olduğu için lise ve üniversitelerde eğitim gören öğrencilerin sayısı da bir hayli fazladır. Eğitim görmeyen bireylerin çalışması nitelsiz iş gücü nedeniyle pek fazla getiri sağlamaz. İşverenler açısından eğitimin yararlarını; nitelikli iş gücü, verimlilik artışı ve bunların sonucunda toplam getiride artış olarak ifade etmek mümkündür. Hastane, yol, fabrika ya da genel müdürlük binaları yapımı için gerekli olan kaynaklar, okul yapımı ve öğretmen maaşlarını ödemek amacıyla

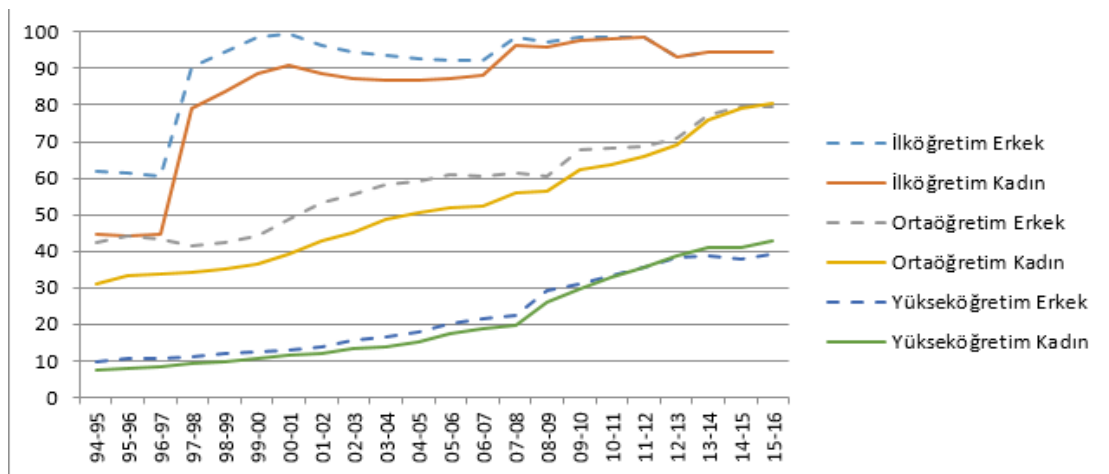
kullanılmaktadır. Eğitimin maliyetini düşündüğümüzde bireylerin nitelikli hale gelmesi sonucu maliyetler fırsata dönüşebilmektedir. Örneğin öğretmenlik eğitimi alan bireyin işçi olarak çalışmak yerine öğretmenlik yapması pozitif olarak yansıtacaktır (Canpolat, 2000: 270).

Eğitim ilk olarak kişilere çevrelerini etki altına alma ve onlara şekil verme imkanı sağlamaktadır. İnsanların yetenek düzeyi belirlenirken eğitim ölçütü kullanılmaktadır. Bu sebeple eğitim ekonomik büyümenin sağlanmasında, sermayenin belirlenmesinde ve geliştirilmesinde temel yapı taşı olarak karşımıza çıkar. Ekonomik büyümeyi ve gelişmeyi belirleyen sanayi tesislerinin kuruluşu gelişimi yeni teknolojilerin üretilmesi ve geliştirilmesinin temel dayanağı eğitim yani teknik bilgi ve donanım olarak karşımıza çıkar. Bir diğer önemli nokta ise Japonya Kore ve Tayvan gibi aktif ekonomik büyüme gösteren ülkeler en çok yatırım yapan ülkeler olarak karşımıza çıkmasıdır. Burada bahsedilen eğitim sadece teorik eğitim değil aynı zamanda mesleki ve teknik eğitim olarak bilinmektedir (Erdoğan, 2002: 66).

Aşağıdaki grafikte farklı dönemlerde görülen ilköğretim (ilkokul+ortaokul), lise ve üniversite düzeyleri verilmiştir. Dikey eksen net okullaşma oranlarını, yatay eksen yılları ifade etmektedir. 1994-1995 yılından 2015-2016 yılına kadar farklı eğitim seviyelerindeki net okullaşma oranları verilmiştir. Grafikte gözlemlenen ortak sonuç, eğitim düzeylerinde meydana gelen artışlardır.

Grafik 1

Türkiye’de İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretimde Net Okullaşma Oranları

Kaynak: data.worldbank.org

2.2.1.1. Eğitim Yatırımlarının Önemi

1890' lı yıllarda Alfred Marshall en önemli sermayeyi, bireye yapılması gereken yatırımlar olarak açıklamıştır. Benjamin Franklin, en fazla eğitim alanında yapılması gereken yatırımların yarar sağlayacağını vurgulamıştır. Gery Becker de beşeri sermayeye yönelik görüşlerini geliştirerek ve derinlik katarak, 1964 senesinde basılan kitabına da adını verdiği beşeri sermaye kavramını meydana çıkarmıştır. Becker' e göre eğitim bir yatırım şeklidir. 1998' de Robert Lucas, insan sermayesi ile ekonomiyi iki sektöre ayırarak ekonomik faaliyet: mevcut beşeri sermaye (öğretmenler) eğitim sektörü yardımıyla yeni beşeri sermaye ürettiğini, nihai mallar sektörü ise girdi olarak hem beşeri hem de fiziksel sermayeyi desteklediğini ifade etmiştir (Human Capital Report, Deutsche Bank, 2005: 6).

Beşeri sermayeye yapılacak yatırım üç türlü olabilmektedir. Eğitim, sağlık ve beslenme olacak şekilde belirtilen bu üç alana yapılan yatırımların denge içerisinde meydana gelmesi, beşeri sermaye unsurundan yeterli ölçüde faydalanmayı sağlar. Belirlenen bu üç alandan öncelikle eğitim, beşeri sermayenin gelişiminin temel taşı oluşturur. Bireye yatırım denildiğinde genel olarak eğitim yatırımları akıllara gelmektedir. Okuma-yazma oranları ve bireylerin bilgi-beceri düzeylerini artıran eğitime yönelik yatırımlar, sadece az gelişmiş ülkelere ait olmayıp, gelişmiş ülkeler için de önem arz eden ve ekonomik büyüme ile olan ilgisi dikkatle incelenmesi gereken durumlardır (Afşar, 2009: 86).

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini artırmalarının farklı yöntemleri vardır. Bu yöntemler bazen ekonomik gelişmelerle bazen siyasi iktidar ile bazen de ülke vatandaşlarına verilen hizmetlerin yeterlilikleri ve kaliteleri ile belirlenebilmektedir. Sözü geçen bu göstergelerin en başında ise eğitim bulunmaktadır. Eğitim seviyeleri düşük olan milletlerin ekonomik kalkınma ve büyüme sürecinde başarı göstermeleri pek olası görünmemektedir. Bir ülkede eğitime ne kadar önem verilirse o ülkenin büyüme ve gelişmesi o derece tutarlı ve başarılı olur. Çağdaşlaşma adına atılabilecek en önemli adımdır. Toplumsal refahı sosyal güvenliği ve adaleti sağlayabilmek ekonomide istikrarı yakalayabilmek başarılı siyaset yapıp demokrasiyi sağlayabilmek adına eğitim bir millet için vazgeçilmez bir unsurdur (Güngör ve Göksu, 2013: 60).

Ekonomistler, eğitimin çeşitli kanallar aracılığıyla bir bütün olarak bir ülke için ekonomik büyümeye katkıda bulunduğunu gözlemlemektedirler. Bu kanallardan birincisi; eğitim sadece bilgiyi iletmekle kalmaz, aynı zamanda insanların kendilerine ve toplumlarına ilişkin beklentilerini ve anlayışlarını da değiştirir. Eğitim, çalışmaya yönelik bakış açısını, tüketim tercihlerini, tasarruf tutumlarını, ekonomide rasyonel düşünceyi, uyumlu olmayı, yenilikçi düşünceyi değiştirebileceği gibi; GSYİH ve kişi başına düşen gelirden artışlara sebebiyet veren üretken iş sahalarını, yurt içi ve yurt dışına yapılan göçler gibi ekonomiye yönelik davranışlarla ilgili farklı sosyal davranış biçimlerini değiştirebilmektedir. İkinci olarak, bireye yapılan yatırımlar, nispeten kıt kaynakların yerini alabilecek tamamlayıcı kaynaklar geliştirecek ve böylelikle mahsullerde mevcut kaynakların kullanımını teşvik edecek eğitim yoluyla bilgi edinimini sağlar. Ayrıca eğitim, ekonomik büyüme ve ar-ge yoluyla çeşitli yetenekler ortaya çıkararak, bu yetenekleri eğiterek ve destek sağlayarak gelişimlerine katkı sağlar. Eğitimdeki büyüme, eşitsizliğin azaltılmasına yardımcı olarak büyümeye de olumlu bir katkı sağlar. Sonuçta, gelişmekte olan ülkelerde, kadınların eğitim düzeyi yükseldikçe, evde yaşama ve aile üyelerini yetiştirme fırsat maliyeti yükselmektedir. Bu durum, kadınların iş gücüne katılma oranlarını artırarak doğum oranlarını azaltmaktadır. Ekonomistler, eğitim yoksulluğunun ekonominin büyümesinde bir eksikliğe neden olabileceğine inanmaktadırlar (Viswanath vd., 2009: 474-475).

Birey çalışma zamanını eğitime harcayarak nitelikli hale gelmek istemektedir. Kazandığı bu nitelik sayesinde daha iyi imkanlarda çalışacağını ve hem kendi refah seviyesinin artacağını hem de ülke ekonomisinde pozitif etki yaratacağını düşünmektedir.

Eğitim ekonomik düzeye göre ayarlanmazsa verimliliği azalır. Mesela bir ülke, doktora ihtiyacı varken bu alana yatırım yapmak yerine farklı alanlara yönelirse eğitim yatırımlarının verimliliği azalır. İşgücü planı yapılırken ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerinin sağlanabilmesi adına gerekli olan meslek gruplarının belirlenmesi ve belirlenen bu eksikliğe göre yatırım yapılması ve bu yatırımların gelecek vadetmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda piyasa mekanizmasına göre ayarlanan ücret seviyelerinin, ekonomik kalkınma hedefleri yaklaşımında ihtiyaç olan insan gücünün optimum seviyeye ulaşamayacağını öngörür (Yumuşak, 2008: 18).

Beşeri sermaye yatırımları denilince akla gelen üç farklı yatırım grubundan bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki, kişinin kendine yaptığı yatırımdır. Yani ailesi tarafından yapılan eğitim masraflarının maliyetidir. Ayrıca kişinin eğitim görürken bir yerde çalışmayıp vazgeçtiği gelirin maliyetinden oluşmaktadır. İkincisi, işveren tarafından yapılan harcamalardır. Bunlar mesleki ve teknik eğitim adına yapılan harcamalardan oluşmaktadır. Üçüncüsü ise devlet tarafından yapılan harcamalardır bu harcamalar eğitim sisteminin sürekliliğini sağlayabilmek adına yapılan masraflardan oluşmaktadır (Atik, 2006: 7-8).

Bir ülkede geri kalmışlık kavramının altında yatan sebeplerden bazıları; teknoloji üretilmemesi ve böylelikle üretim yöntemlerinde görülen yetersizlik olarak sıralanabilir. Bir ülke zengin olsa bile bu gelişmişliğin göstergesi değildir. Gelişmiş toplumlar, ulusal bilinçlenmeyle değişim gösteren toplumlardır. Ülkelerin gelişmişliği aslında insanın değişim ve gelişim göstermesi ile doğru orantılıdır. Bu gelişimin en önemli yolu eğitimidir. Eğitim sayesinde yaratıcılık, yenilikçilik vb. artarak toplumların uluslararası düzeyde yer edinmesi kolaylaşır.

Yapılan araştırmalara göre eğitim seviyesi ile ekonomik kalkınmanın göstergeleri olan ekonomik büyüme siyasal ve toplumsal gelişme arasında doğrudan etkileşim olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Beşeri sermayenin kaynağı olan insan faktörü; sosyal gelişme ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan ekonomik gelişmeye oransal olarak büyük fayda sağlamaktadır. Toplumsal etkileşim içerisinde eğitimin sosyal faydaları suç oranlarının azalması, demokratik toplum oluşturulması ve demokrasinin işlenmesi, genel sağlığın iyileştirilmesi ve korunması, ulusal refah düzeyinin artırılması şeklinde ifade edilebilir. Bu özelliklerinden dolayı eğitim yalnızca kişilere değil toplum ve kamu yararına iyileşmeler gösterip maliyetleri azaltmaktadır (Taş ve Yenilmez, 2008: 161).

Olumlu anlamda değişim gösteren ekonominin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikli iş gücünün, yaratıcı düşünce ve ileri seviye tekniklerin gelişimine katkıda bulunarak sosyal uyumluluk, ekonomik büyümenin sürekliliği ve olumlu yönde değişim için uygun altyapıyı hazırlama potansiyeli taşıyabilmelidir. Bu sebeplerden dolayı eğitime yatırım yapma zorunluluğu sosyo-ekonomik ve sosyo-politik gelişmenin sağlanması yönünde öncelik göstermektedir (Karataş ve Çankaya, 2010: 41).

2.2.2. Sağlık ve Beşeri Sermaye

Bir diğer beşeri sermaye unsuru sağlık için yapılan harcamalardır. Sağlıklı birey bir ekonominin yapı taşıdır. Bu sebeple sağlık yatırımları da üzerinde durulan önemli bir unsurdur.

Schultz' a göre, "İnsanların yaşam süresine, güç ve dayanıklılığına, hayatiyet ve canlılığına etkisi olan harcamaları kapsayan sağlık hizmetleri ve kurumları, beşeri sermaye kurumları içinde yer almakta ve sağlık alanındaki önlemler, beşeri kaynakların niteliklerini geliştirmektedir" (Schultz, 1971: 8).

Beşeri sermayeyi oluştururken toplumun sağlığı ve bu sağlığın düzeyi dikkat edilmesi gereken bir noktadır. Bir toplumda sağlık harcamaları fazlaysa kaynak tahsisi artış gösteriyorsa toplum bu konuda bilinçli veya ekonomik gelişme düzeyi olarak artacak ve doğal olarak bireylerin sağlık durumu iyileşecektir. Bu durumun doğal sonucu olarak sağlık hizmetleri ilerleme ve gelişme gösterince ekonomik büyüme artacak ve gelişme gösterecektir (Mazgit, 2002: 410).

Ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi nitelikli iş gücünün önemi büyüktür. Nitelikli iş gücünün oluşabilmesinin baş koşulu sağlıklı bireyler yetiştirmekten geçer. Sağlıklı bireylerin eğitilmesi yetiştirilmesi niteliği artıracak ve üretim artış gösterecektir. Bu sebeple beşeri sermaye yatırımlarının uzun süreli olması için eğitim ve sağlığa paralel olarak önem vermek gerekmektedir. Bu hususta eğitim ve sağlığı birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Ekonomik büyüme ve kalkınmada yapılan fiziki sermaye ve beşeri sermaye yatırımlarının sadece eğitim alanında değil sağlık alanında da yapılması bir gerekliliktir (Taban ve Kar, 2006: 163).

2.2.2.1. Sağlık Yatırımlarının Önemi

Günümüzde gelişmiş ülkelerin rekabet edebilmelerindeki en önemli faktör beşeri sermayeye yaptıkları yatırımlardır. Bu açıdan 21. yüzyılda bilgi ve teknoloji çağının getirdiği bir zorunluluktan dolayı beşeri sermayeye gereken önemin verilmesi, insanların nitelikli ve eğitilmiş olarak yetiştirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu durumun geçerliliği, ülke vatandaşlarının daha iyi ve daha sağlıklı koşullarda yaşaması ile ancak mümkün olabilmektedir. Çünkü bir ülkenin insanları ne kadar

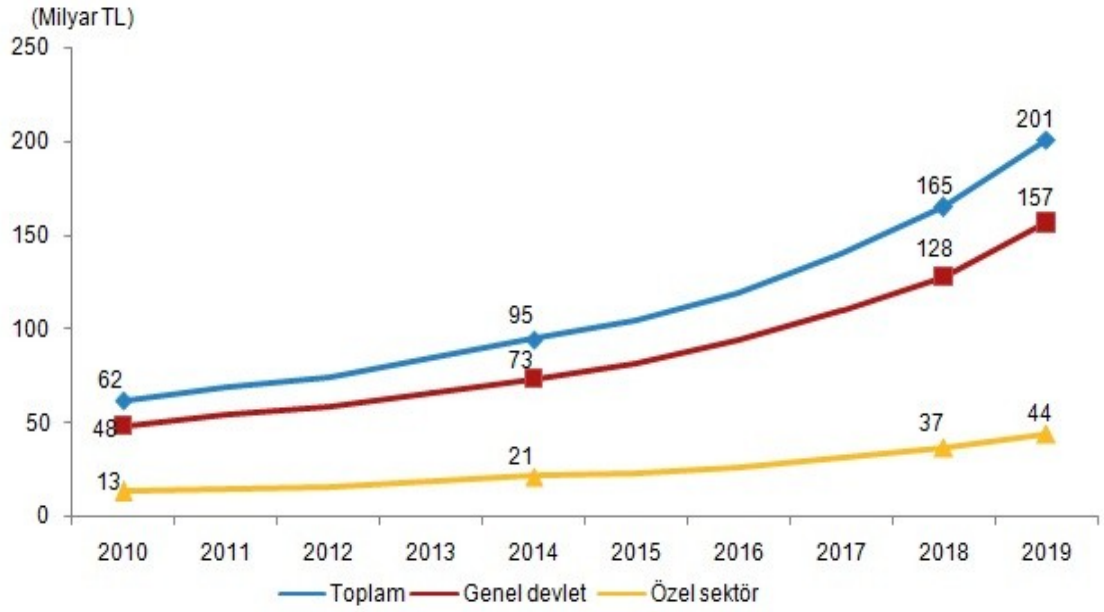
sağlıklı ise, ancak o zaman kendisine, ailesine, bulunduğu topluma ve ülkesine o derece fazla katkı sağlayabilir. Aksi takdirde insanların sağlıksız olması her açıdan aile, toplum ve ülke için büyük maliyetlere sebep olmaktadır.

Sürdürülebilir toplumsal yaşamın en önemli kurallarından biri sağlık hizmetlerinin kalitesini artırmak belirli bir düzene sokmak olduğu kabul edilen bir husustur. Ekonomide sağlık yatırımlarına ayrılan kısımda görülen artışlar, sunulan sağlık hizmetlerinin eşit koşullar altında gerçekleştirilmesine fayda sağlamaktadır. Ülkelerde görülen farklı sağlık yatırımlarının temelinde sermaye birikimleri vardır ve toplumların arz talep dengelerine göre belirlenmektedir (Çelik, 2020: 4). Bu açıdan sağlık yatırımlarına önem veren toplumlar gelecek nesillere kaliteli bir yaşamın anahtarını sunar.

Sağlık yatırımlarının beşeri sermaye olarak değerlendirilmesinin en önemli nedenlerinden biri sağlığın en temel insani özellik olmasıdır. Toplumun sağlıklı olması devletlerin en önem vermesi gereken konu olmalıdır. Çünkü beşeri sermayeyi oluşturabilmek için sağlıklı topluma ihtiyaç vardır. Sağlıksız toplum maliyet demektir. Sağlıklı toplum oluşturabilmek için devletlerin yapması gereken sağlık hizmetlerinin aksamadan işlemesini sağlamaktır. Sağlık hizmetleri düzenli toplumlarda bireye de çok iş düşmektedir. Birey öncelikle kendi sağlığına önem vermeli sağlıklı yaşamı ilke edinmelidir. Bu noktada verilecek eğitimler de önem taşımaktadır. “Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur.” sözü bu konuyu en iyi şekilde özetlemektedir.

Günümüzde sağlığa verilen önem daha da artmıştır. Çünkü sağlıksız bir toplumda hayat durma noktasına gelebilir. Bunun en temel örneği tüm dünyayı etkisi altına alan covid-19 salgınıdır. Bu salgın başta eğitim olmak üzere tüm sektörleri olumsuz etkilemiştir. Sağlık yatırımları yetersiz olan ülkeler, hastane sayısı yetersizliğinden dolayı hastaların tedavisine evde devam etmek zorunda kalmıştır. Benzer şekilde ilaç vb. teçhizat yetersizliği birçok ülkede sorunlara yol açmıştır. Toplum bilinci, eğitim, teknolojik gelişmeler ve AR-GE çalışmaları ve tüm bunların odak noktası beşeri sermayenin sağlık üzerinde doğrudan ve dolaylı etkisi tekrar gündeme gelmiştir.

Grafik 2
Sağlık Harcamaları İstatistikleri, 2019

Kaynak: TÜİK

Yukarıda verilen grafiğe göre sağlık harcamaları 2019 yılında artan bir seyir izlemiştir. Özel sektör sağlık harcamaları, 44 milyar TL olarak hesaplanmış, devlet sağlık harcamaları, 157 milyar TL civarında hesaplanmış, toplam sağlık harcamaları ise 201 milyar TL olarak hesaplanmıştır.

2.2.3. Göç (İşgücü transferi) ve Beşeri Sermaye

Ülkeler açısından beşeri sermaye yatırımlarını ve stoklarını etkileyen bir diğer husus iş gücü transferidir. İş gücü transferinin iki farklı türü vardır. İlk olarak belirli bir bilgi ve tecrübeye sahip, bir alanda uzmanlaşmış kişilerin daha iyi imkanlara ve şartlara sahip olan farklı ülkelere gitmesi şeklinde tanımlanan beyin göçüdür. Bir diğeri ise pek fazla niteliği olmayan insan gücünün fazla oldukları alanlardan az oldukları ülkelere gitmesi şeklinde gerçekleşir (Eser ve Ekiz Gökmen, 2009: 46).

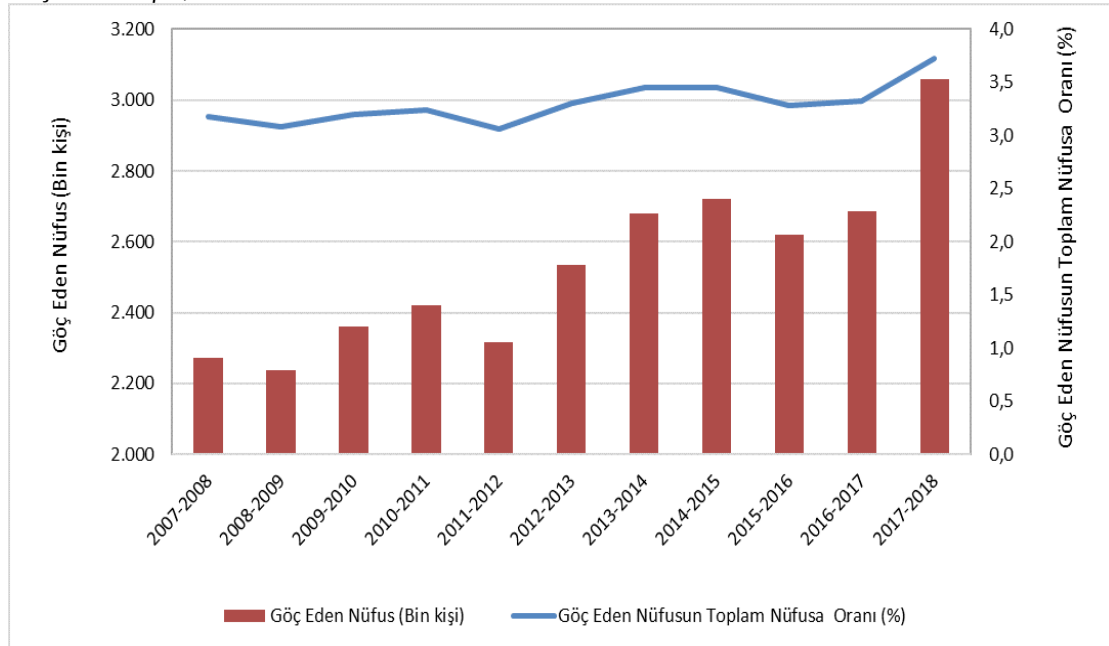
Gelişmiş ülkelerin birçoğu elinde bulundurduğu iş gücünü, sıfırdan eğitmek ve kalitesini artırmak yerine, göç politikaları uygulayarak nitelikli iş gücüne daha kısa yoldan ulaşmak ister. Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere ise gerekli altyapı ve donanımın olmaması sebebiyle yetişmiş iş gücü, beyin göçü yoluyla bilim ve teknoloji alanında gelişmiş ülkelere göç eder. Kabul edilen bir gerçek vardır ki ister nitelikli emek olsun ister niteliksiz emek olsun, kişiler fakir veya az gelişmiş

lkelerden zengin veya gelişmiş ülkelere göç etme eğilimi göstermektedir (Kelleci, 2003: 46).

Beşeri sermaye stokunu açıklayan bir diğer gösterge de nüfus ve gtr. Beşeri sermaye miktarını daha iyi anlayabilmek adına farklı nüfus oranlarına bakmak gerekir. Bunlar; nüfus artış hızı, kadın erkek nüfus oranları, kırsal ve kentsel nüfus ayrımı gibi oranlardır. Ekonomik büyüme ve gelişme nüfus artışıyla olumlu olarak etkilenebileceği gibi nüfus artışının aşırıya kaçmasının olumsuz etkileri de vardır. Özellikle az gelişmiş ülkelerde bağımlı nüfusun aktif nüfusa oranının fazla olması sebebiyle üretim üzerindeki giderler artmaktadır ve doğal olarak sermaye birikimi de olumsuz etkilenmektedir. Vatandaşlarına istihdam sağlayamayan ülkeler beşeri sermaye ihracatçısı olurken, istihdam imkanı fazla olan ülkeler bu ařırđ istihdamı beşeri sermaye ithalatçısı olarak karşırlar (Karataş ve ankaya, 2010: 42).

Aşağıdaki grafikte göç eden nüfus ve g eden nüfusun toplam nüfusa oranı verilmiştir.

Grafik 3
Göç Eden Nüfus, 2008-2018

Kaynak: TK

Bazı iktisat yazarları; iş gücünün, sanayi ülkeleri arasında dış ticaret hacminde büyük oranda etki edeceği belirtmiş ve oluşan farklılıkların bu yolla açıklanabileceğine dikkat çekmişlerdir. Buna göre bazı ülkelerde mesleki ve teknik donanıma sahip nitelikli insan gücü ne kadar fazla olursa üretimde kalite ve

uzmanlaşma da o ölçüde fazla olur. Bir diğer önemli husus da niteliksiz iş gücünü fazla oranda istihdam eden ülkeler, niteliksiz ürünlerin üretiminde uzmanlaşma gösterecek ve bu alanda üstünlük sağlayacaktır (Seyidoğlu, 2003: 81).

2.2.3.1. Beyin Göçünün Nedenleri

Göç veren ülkeler genellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerdir. Bu durum göç veren ülke açısından olumsuz bir durumdur. Çünkü göç veren ülke, nüfus ile birlikte nitelikli iş gücünü de kaybeder. Nitelikli insan bir ülkenin temelini oluşturur. Beşeri sermaye yatırımları ile o temel sağlamlaştırılır. Bunun yanında beşeri sermaye ile fiziki sermaye bir bütün halinde ele alınmalıdır. Ancak bu sayede sağlam bir ekonomik güç oluşur.

Bireyler refah seviyesini artırmak ve daha kaliteli bir yaşam sürmek için şartları daha iyi olan ülkelere gitmek ister. Bu durum göç alan ülkeler açısından kısa vadede maliyet olarak görünse de uzun dönemde kişilerin refahındaki artış beşeri sermaye yatırımındaki artış ve nitelikli iş gücü kazanımı olarak değerlendirilip ekonomiye pozitif olarak geri döner.

Göç faktörünün en önemli sebeplerinden biri bireylerin gelir seviyelerinden memnun olmayıp, refah düzeylerini artırmak istemeleridir. Bu sebeple kendini yetiştirmiş bilgi ve tecrübesine güvenen kişiler daha fazla kazanç sağlayabileceği ülkelere göç etmek isterler. Türkiye’ de bu durumda iki farklı göç türü olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk göç türü genelde kırdan kente yapılan, daha yüksek miktarda kazanç elde etmek isteyen insanların yapmış olduğu göç türüdür. Bu göç, aynı istihdam koşullarında daha yüksek gelir elde etme düşüncesiyle özellikle büyük şehirlere yapılır. Bir diğer göç türü ise fakir kesimin yapmış olduğu göçtür. Bu göç türü ise genellikle kırsal alanlar arasında olur. Daha çok nüfus ve iş gücü ile ilgilidir (Bulutay ve Taştı, 2004: 16).

Toplumlarda, kişiler ve kurumlar arasındaki güven unsuru yüksek sermaye ve refahın vazgeçilmez unsurudur. Demokrasinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için toplumsal ilişkilerde güven unsuru, gelişmiş bir toplumun olmazsa olmazıdır. Kişiler ve yöneticiler arasında güvenli bir ortamın oluşması, sağlıklı bir iletişimin gerçekleşmesi, önemli hususlardan biridir. Ayrıca sosyal ve beşeri sermaye, fiziki sermayenin oluşturulmasında nitelikli ve faydalı amaçlarla topluma pozitif anlamda

katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak nitelikli bir eğitim almış, ülkesi ve dünya ile ilgili konularda duyarlı, sosyal ve toplumsal konulara önem veren sorumluluk sahibi kişiler sosyal sermayenin vazgeçilmez faktörleridir (Keskin, 2011: 130).

2.2.4. Teknolojik Gelişmeler ve Beşeri Sermaye

Beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki en belirgin unsurlarının başında teknoloji gelmektedir. Çünkü üretim ve ürün geliştirmede teknoloji olmazsa olmazdır. Bir ülkede teknoloji üretimi veya teknolojik gelişme varsa kalkınma ve büyüme düzeyi o derece artar. Ayrıca büyüme ve gelişme kısa sürede görülür. Teknolojik üretim olan ülkeler sadece ekonomi de değil yaşamın diğer alanlarında da söz sahibi olur. Eğer bir ülke teknoloji üretemiyorsa, ne kadar zengin olursa olsun dışarıdan teknoloji transferi yapacaktır ve bu da ülkeyi dışa bağımlı yapacaktır.

Geçen yüzyılın en belirleyici özelliği, bilgi teknolojilerinin gelişmesi ve bu şekilde büyüme ve gelişmenin başarılması olarak açıklanabilir. Teknolojik gelişmelerin temel özelliği bilgi üretebilen ve onu teknolojik gelişim için kullanabilen toplumlar yaratabilmeleridir. Nitekim günümüzde ülkeler arasındaki kalkınma farklılıkları ‘sermaye açığı’ yerine ‘dijital bölünme’ olgusuyla açıklanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerdeki bilgi açığını hızla kapatacak politika ve stratejiler uygulayarak ‘bilgi açığını’ kapatmak için insan sermayesi yatırımlarını hızlandırmak gerekmektedir. Belirlenecek politikalar, gelişmiş ülkelerin bilgiye dayalı ekonomilerinin deneyim ve uygulamaları örnek alınarak kamu politikalarıyla desteklenirse başarı şansı artabilir. Ayrıca son yıllarda az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma, büyüme ve istikrar gibi sorunları ile ilgilenen uluslararası kuruluşlar da bu ülkelerdeki bilgi açığını kapatmak için çalışmaktadır (Stiglitz, 1998: 8).

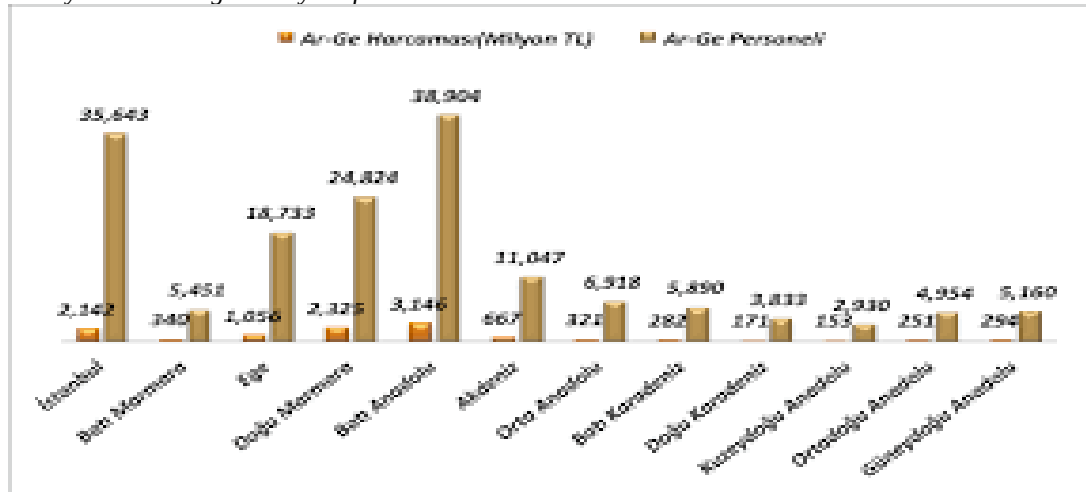
Uzun yıllar boyunca ekonomik analizlere konu olan beşeri sermaye günümüzde de önemini kaybetmemiş ve hala tartışılan güncel konular arasındadır. Bir ülkenin ekonomisi hakkında konuşurken o ülkede bulunan teknoloji altyapısı, diğer ülkelere olan üstünlükleri, teknoloji üretmesi ve bunu yayabilmesi beşeri sermayenin önemli konuları arasında bulunmaktadır. Bu sebeple beşeri sermaye kavramı sadece ekonomik analiz yapılacak bir husus olmayıp bu kavramın daha detaylı araştırılıp incelenmesi gerekmektedir. Sadece ekonomik veriler göz önüne

alınmamalı ülkelerin “milli ve manevi değerleri” de değerlendirilerek “bilim ve teknoloji ülkesi” olmak hedefi doğrultusunda analizler yapılmalıdır. Ancak bu şekilde değerlendirme yapılarak kavramın anlam ve önemini benimsemek mümkün olmaktadır (Aksu, 2016: 70).

Büyüme ve ekonomik kalkınma, klasik iktisattan, içsel büyümeye ve Schumpeterci teorilere kadar farklı büyüme teorilerinin, ülkeler arasında değişen büyüme oranlarının tatmin edici bir açıklamasını geliştirmek için nasıl bir araya getirilebileceğini göstermektedir. Teknolojik gelişmenin insan faktörü tarafından gerçekleştirilmesi, teknolojik yenilikler açısından insan kalitesinin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Beşeri sermayenin teknolojiye etkisi açısından eğitim, teknolojiyi üreten ve kullanan insan faktörünün verimliliğini artıran, teknolojik gelişme ile birlikte üretimde verimliliği artıran önemli bir üretim girdisidir. Bu nedenle insan sermayesi, hem teknolojik bilginin üretimini ve kullanımını sağlayarak hem de iş gücünün teknolojik gelişmeye adaptasyonunu kolaylaştırarak teknolojik ilerleme sürecine iki şekilde katkıda bulunur. Bu katkıların gerçekleşmesi, hem beşeri sermayenin yüksek üretkenliğine hem de diğer üretim faktörlerinin üretkenliği artırmasının olumlu dışsal etkisine bağlıdır. İnsan sermayesinin ekonomik büyümeyi etkilediği, pozitif dışsallıklardan yararlandığı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi gerçekleştirdiği, içsel büyüme literatüründe genel kabul görmektedir (Lombardini, 1996: 85).

Günümüz toplumlarında bilgi ekonomisi önemli konu başlıklarından biridir. Bilgi ekonomisini tek bir sektöre uyarlamak yanlış olur. Artık yaşamın her alanında teknolojik gelişmelerden söz etmek mümkündür. Bu teknolojik gelişmelerin her alana yayılması ve uygulanabilir olması şüphesiz insan üretimi sonucudur. Artık günümüzde işverenlerin çalışanlarda aradığı nitelikler giderek değişmekte ve işe alımlar zorlaşmaktadır. Firmalar niteliksiz iş gücü yerine, donanımlı ve nitelikli iş gücünü tercih etmektedir. Bu sebeple bireylerin artık donanım sahibi olma yolunda kendilerine yatırım yapmaları gerekmektedir.

Grafik 4
Türkiye’de Yıllara göre Gayrisafi Ar-Ge Harcamaları

Kaynak: TÜİK

2.2.4.1. Teknolojik Yatırımların Önemi

Günümüzde yapılan bilimsel çalışmalar ve yatırımlar beşeri sermayenin geliştirilmesi açısından son derece önem arz etmektedir. Beşeri sermaye açısından faydalı olan bu yatırımlar aynı zamanda ekonomiye ve toplumsal gelişmişlik düzeyine de pozitif katkı sağlayacaktır. Teknolojik gelişme süreci denildiğinde birçok faktör kastedilmektedir. Yeni ürünlerin üretilmesi, mevcut ürünlerin geliştirilmesi, üretimde üretkenliği artırılması, kalite standartlarının üst düzeye çıkarılması, üretimde örgütlenmenin sağlanması ve bunun gibi birçok teknik bulunmaktadır. Küreselleşme arayışı içinde olan toplumlar özellikle ar-ge çalışmalarına son derece önem vermektedirler. Çünkü günümüz bilgi çağında dışa açılmanın en garanti yolu teknolojiden geçmektedir. Bu hususta teknolojiye yatırım yapmak son derece faydalı bir yöntem olacaktır.

Teknolojik gelişmeleri takip edebilmek, teknolojik yeniliklerin gelişmesini sağlamak ve bu alana yatırım yapmak isteyen birçok işletme teknolojik çalışmalar sürdürmektedir. Bu teknolojik çalışmaların sürdürülebilmesinde birçok engel bulunduğu için işletmeler sıkıntı yaşamaktadır (Metin, 2020: 118). Bu engellerin giderilmesi adına yapılacak yatırım teşvikleri önemli rol oynamaktadır.

Globalleşen toplumlarda üretim sonucu elde edilen kazançlar yararlı alanlara yatırım olarak dönüştürülürse fayda sağlar. Bu yatırımlar, beşeri sermayeyi geliştirmek adına yapılacak olan eğitim ve sağlık yatırımlarına ayrıca teknolojik çalışmaların geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için yapılacak olan ar-ge

yatırımlarına dönüştürülmelidir. Yapılacak olan bu yatırımların arasında bir uyum yakalamak son derece önemlidir. Sadece bir alana yapılacak olan yatırım, sonucu pek fazla değiştirmeyecektir. Bu sebeple globalleşmeye önem veren toplumlar yatırım politikalarını oluştururken ihtiyaçlara göre hareket etmeli ve doğru alana yatırım yapmalıdır (Çiftçi ve Aykaç, 2011: 177). Aksi takdirde beşeri sermaye sağlıklı bir şekilde gelişme gösteremeyecektir. Bunun sonucunda yapılan yatırımlar istenilen faydayı gösteremeyecektir. En başından sağlam temeller üzerine kurularak yapılan yatırımlar istenilen hedefe ulaşmayı sağlamaktadır.

2.3. NEO-KLASİK BÜYÜME TEORİSİ

İkinci Dünya Savaşı' nın bitimi ile ortaya çıkan ekonomik buhranda ülkeler arasında gelişmişlik farkları büyük oranda belli olmuştur. Bu farkın ortaya çıkmasıyla iktisatçılar bu konu üzerine odaklanmış ve bunun sebeplerini araştırmaya başlamıştır. Bu hususta Solow, Neo-klasik büyüme teorisinin temelini oluşturmuş ve literatürde yer almasını sağlamıştır. Bu yaklaşıma göre nüfus artış hızı ve teknolojik gelişme büyümeye etkili dışsal değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Neo-klasik büyüme teorisine göre sermaye azalan getiriye sahiptir. Fiziki sermayenin büyümenin temel belirleyicisi olması sebebiyle sermayenin azalan getiri ile karşılaşması sonucu büyüme bir noktadan sonra azalarak durma noktasına gelecektir. Bu durumun sonucunda ülkeler arası gelişmişlik düzeylerinin birbirine yaklaşacağını, ekonomik büyüme farklarının azalacağını ileri süren hipoteze “yakınsama hipotezi” adı verilmiştir. Hipoteze göre fakir ülkeler ile zengin ülkeler arasındaki gelişmişlik farkı kısa sürede kapanacaktır. Ancak ekonometrik çalışmalar bu iddiayı doğrulamamaktadır. Tam tersi fakir ülkeler ile zengin ülkeler arasındaki farkın azalmayacağını ve artacağı söylenmektedir. Bu yüzden neo-klasik büyüme modelleri ülkelerin gelişmişlik düzeyleri tam anlamıyla ifade edememektedir (Taban ve Kar, 2006: 161).

Neo-Klasik büyüme modeli temel olarak Solow' un çalışmalarına dayanmaktadır. Ele alınan temel varsayımları şöyledir (Atamtürk, 2007: 91).

- Üretim faktörlerinde ölçeğe göre azalan verimler kanunu geçerlidir.
- Teknolojik gelişmeler dışsal olarak ele alınır.

- Üretim fonksiyonu için ölçeğe göre sabit getirili bir üretim teknolojisi kabul edilmektedir.
- Nüfus artış hızı sabit ve modele dışsal olarak dahil edilmektedir.
- Tasarruf oranındaki artış sabit büyümeyi etkilememektedir.
- Devletin ekonomik düzene müdahalesi minimum düzeydedir.
- Dışa kapalı ekonomi modeli geçerlidir.
- Beşeri sermayede yaşanan üretkenlik farklılaşmaları dikkate alınmamaktadır.

Neo-klasik model, tasarruf oranları, nüfus büyüme oranları ve teknolojik gelişimin model dışından belirlenmesi nedeniyle, dışsal büyüme teorisi şeklinde de isimlendirilmektedir (Dawkins, 2003: 138).

Neo-klasik büyüme modelinin araştırılıp incelenmesi sonucunda içsel büyüme teorileri oluşturulmuştur. Bu anlamda beşeri sermayenin gelişimi için yapılan çalışmalarda eğitim, sağlık, teknolojik gelişmeler gibi faktörler analize içsel olarak dahil edilmiştir. İçsel büyüme modellerinin oluşumu ve geliştirilmesi adına neo-klasik modelin katkıları yadsınamaz gerçektir.

Neo-klasik büyüme modeli olan Solow modeli, sağlam bir ekonomik alt yapıya sahiptir. Finansal sistem kaynakları ve gelişmelerini ele almak başta olmak üzere daha birçok yönden çeşitlendirilerek revize edilmiştir (Erdem ve Dumrul, 2014: 56).

2.4. İÇSEL BÜYÜME TEORİLERİ

Neo-klasik büyüme teorisinin noksanlıklarından ötürü daha elverişli ve açıklayıcı olan yöntemler geliştirilmek istenmiştir. 1980' li yılların ortalarında içsel büyüme teorisi geliştirilmiştir. İçsel büyüme teorisinin çıkış noktası büyümenin artık faktörlerinin açıklanması şeklindedir. Başka bir deyişle, içsel büyüme teorileri teknolojiyi modele dahil ederek içselleştirme yoluna gitmiştir. Neo-klasik ve içsel büyüme modelleri arasındaki en temel fark, sermayenin getirisine ilişkin varsayımlar olarak adlandırılabilir. Neo-klasik büyüme modeli sermayenin azalan getirisini temel alırken; içsel büyüme modelleri, beşeri sermayeyi de içine alan sermayenin artan

getirisini göz önüne alır ve sermayenin artan getirisinin uzun dönemli büyümeyi azaltamayacağını kabul eder (Sala-i Martin, 1990: 16).

1980' lerin ortalarından sonra 1986 yılında Paul M. Romer' in, 1988 yılında ise Robert Lucas' ın makaleleri ile içsel büyüme modellerinin temeli atılmıştır. İçsel Büyüme Modeli, neo-klasik büyüme modelinin aksine büyüme oranlarının dışsallığını kabul etmez ve içsellik varsayımına dayanır. İçsel büyüme modellerine göre ekonomik büyümenin odak noktası nüfus artışları ve teknolojik gelişmeler olarak belirlenir. Burada ifade edildiği üzere hayat kalitesinin artışında beşeri sermaye ve teknolojik ilerlemeler referans alınır (Ertuğral, 2018: 52).

Neo-klasik büyüme modelinin yetersizliklerini gidermeye yönelik 1980' li yılların ortalarından itibaren gündeme gelmeye başlayan içsel büyüme modelleri, ekonomik büyümeyi bilgi birikimi, ARGE, beşeri sermaye ve yenilik gibi kavramlarla ifade etmeye başlamıştır. Bu büyüme modelinin en önemli özelliği ise teknolojik gelişimin dışsal değil, içsel olarak gerçekleşmesi ve buna bağlı olarak uzun dönem büyümenin, modelin içerisinden belirlenmesidir

İçsel büyüme modelleri, ortaya çıktığı 1980' li yılların ortalarında neo-klasik büyüme modelinin eksikliklerini belirleyerek bu eksiklikleri yok etmeye çalışmıştır. Bu açıdan birbirlerinin tamamlayıcısı konumundadır demek mümkündür. Ekonomik gelişmeleri teknolojik çalışmalar, beşeri sermaye, bilgi, donanım gibi faktörlerle açıklamaya çalışmıştır. İçsel büyüme modellerinin Neo-klasik büyüme modelinden farkı ise teknolojik gelişmeleri dışsal olarak almayıp modele içsel olarak dahil ederek, uzun dönemde büyümeyi açıklamaya çalışmıştır (Barro ve Sala-i Martin, 1995: 11; Aktaran: Kara, 2013: 83).

İçsel büyüme modellerinde ön plana çıkan özellikleri de şu şekilde belirlemek mümkündür (Capello, 2007: 241; Aktaran: Kara, 2013: 83).

- Fiziki sermaye yatırımlarının stoku, zaman içerisinde teknoloji kapasitesinin artışıyla sonuçlanmaktadır.
- Bireysel firmaların yatırımlarının toplam etkisi, toplam düzeyde pozitif dışsallığa ve ölçeğe göre artan getiriye neden olmaktadır.
- Sermaye kavramı içinde beşeri sermayenin de bulunması ve stoklanabilir unsurları da dahil edebiliyorsa sermayenin marjinal verimliliği sabittir.

- Beşeri sermaye yatırımları, mesleki, bilimsel ve teknolojik bilgi, emeğin fiziki verimini artıracaktır.
- Ar-ge çalışmaları ve teknolojik gelişmeleri artırır. Bunun sonucunda fiziki sermaye kalitesi artar.

İçsel büyüme modelleri Neo-Klasik İktisat Teorisi' nin tamamlayıcısı konumundadır. İçsel büyüme modellerinde beşeri sermaye, ekonomik büyümenin temel dayanağıdır.

İçsel büyüme modellerinin ortaya çıkmasının temelinde; gelişmiş ülkelerin bu gelişmişlik düzeyini nasıl kazandığı, teknolojik gelişmelerin ortaya çıkış sebebi ve bu gelişmelerin artarak ilerleme sebebi, ekonomik büyümelerindeki aktif rolün neye ait olduğu kısaca teknolojik gelişmelerin gücünü nereden aldığı öğrenilmeye çalışılması yatmaktadır (Orhan ve Erdoğan, 2013: 581).

İçsel büyüme modellerinin mekansal boyutta şekillenmesinde hem teknolojik yenilikler, hem de teknoloji transferi ve beşeri sermaye gelişiminin, dışsallıkları kullanma ve artan getiri geleneğinin mekansal sonuçları etkili olmaktadır. İçsel büyüme teorisi pozitif dışsallıkların varlığına ve artan getirilere dayanmaktadır. Diğer yandan içsel büyüme modellerinin kamu politikalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinde, sektörlerin teknolojik yeniliklere erişimlerinin teşvikinde, geçici koşullar ve şokların yanı sıra uzmanlaşma ve ekonomik başarı gibi kalıcı etkileri olabilir. Politika tartışmalarında gündeme getirilen bu unsurların bölgesel kalkınmanın şekillenmesindeki katkısına bağlı olarak da, devlet müdahalelerine ve bölgesel düzeyde yerel kurumsal gelişmişliğe dikkat çekilmeye başlanmıştır (Martin ve Sunley, 1998: 211).

Yeni veya içsel büyüme modellerinin ortaya çıkış sürecinde, teknolojik alt yapı ve bilgi üretimi dahilinde aralarında yakın ilişki olan bazı noktaların üzerinde durmak gerekmektedir:

1. Bilgi denildiğinde akıllara görünmez bir kamu malı gelmelidir. Buradan anlaşılması gereken bilgi üretilmesi ve kullanılması tüketiciler için dışsallık ifade etmez ve rekabet ortamı oluşturmaz.

2. Teknolojik gelişmeler sonucunda üretilen bilgi teknolojisi, ekonomide söz sahibi olan kesimin bu teknolojiiden ne derece faydalanabildikleri ciddi anlamda incelenmesi gereken bir konudur.
3. Dışsallıktan söz edebileceğimiz bir ortam varsa özel kesimin bu durumdan hoşlanmayacağı ve piyasayı aksatacak derecede yatırım yapmaktan uzaklaşacağı ifade edilir
4. Teknolojik ürünler ile beşeri sermaye ve fiziksel sermaye yatırımları arasında bir ilişki vardır (Kibritçioğlu, 1998: 10).

2.4.1. Romer ve Beşeri Sermaye

Paul Romer, içsel büyüme literatüründe önemli bir konuma sahiptir. Romer, yapmış olduğu çalışmalara, teknolojik gelişmelerin yanı sıra ekonomik büyüme üzerindeki önemli etkilerinden dolayı beşeri sermayeyi de dahil etmiştir. “Teknik bilgi” kavramı üzerinde durarak üretim esnasında maliyetsiz girdi olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir. Burada söz edilen teknik bilgi kavramı, deneyim ve tecrübelerden yararlanma, oluşabilecek sorunların çözümü, farklı birimlere ve sonraki nesillere aktarılabilen bir kavram olarak ifade edilebilir. Ancak bu bilgi çoğunlukla kontrol altına alınmada zorlanılan bir konuma gelir. Farklı üreticiler tarafından ele geçirilme tehlikesine düşer. Bu durum gerçekleştiğinde ise bu teknik bilginin birden fazla firmanın üretim aşamasında kullandığı ve üretim miktarlarını artırdığı gözlemlenir. Bilginin bu şekilde yayılması sadece üretici açısından yarar sağlamayıp aynı zamanda ekonomik gelişmedeki toplam bilgi stokunu, bilgi stoku artışı ise toplam verimliliği artırır (Orhan ve Erdoğan, 2013: 582).

Romer (1990)’ in oluşturduğu modele göre teknolojik gelişme ekonomideki karar vericilerin yöntemleriyle ortaya çıkmaktadır. Teknolojinin içselleşme sebebi de piyasa girişimlerine dair yapılan teşviklerdir. Ama teknolojik gelişmeler her zaman bu teşvikler sonucu ortaya çıkmaz. Piyasa mekanizması farklı şekillerde ayarlanabilmektedir. Bunlardan biri de bilgi üretimi konusudur. Bilgi tüketilen bir araç değildir. Bir defa kullanıldıktan sonra tekrar tekrar kullanılabilen bir özelliğe sahiptir. Üstelik kişiye bağlı bir hak olduğundan kamusal bir mal olarak değerlendirilemez. Bunun sonucunda ar-ge çalışmaları, yeni bilgi üretimi ve ürün geliştirilmesi gibi çalışmalar özendirilerek üreticilerin yapmış oldukları çalışmalara dahil edilmiştir (Çiftçi ve Aykaç, 2011: 164).

Romer modelinde emek (L), sermaye (K), teknoloji (A) ve beşeri sermaye (H) olmak üzere dört girdi bulunmaktadır. Teknolojiyi ekonomik büyümenin temel taşı olarak değerlendirir. Romer’ in büyüme modeline göre; firmaların karını maksimize etme koşulu teknolojik gelişmedir. Nüfus yoğunluğu büyüme için yeterli değildir. Ekonomik büyümenin ölçütü nüfus değil beşeri sermaye stoğudur. Beşeri sermaye stoğu ne kadar fazlaysa ülkeye teknoloji transfer etme, yeni teknolojiler üretme yeteneği de o derece fazladır. Nitelikli insan gücü teknolojik gelişmenin sağlanmasının yanında, fiziksel sermaye ve beşeri sermayenin kaynaştırıcısıdır.

Romer’ e göre bilgi kamusal mal olmalıdır. Firmalar bilgiyi üretim faktörü olarak kullanabilmelidir. Birden fazla beceri türünün üretim teknolojisi için farklı çözüm yolları vardır. Bilimsel beceriler geleneksel becerilere göre, sorunların çözümünde daha iyi sonuçlar verir. Ülkelerin birbirlerine karşı üstünlükleri teknoloji ve bilgi aktarımıdır. Bu da ancak beşeri sermaye ile gerçekleştirilebilir (Romer, 1989: 2).

2.4.2. Lucas ve Beşeri Sermaye

Schultz, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi sistemli bir şekilde incelemiştir. Güncel çalışmalarda Lucas, Rebelo, Mankiw, Romer ve Weil beşeri sermayeyi, fiziki sermayenin yanına ek olarak yeni bir üretim faktörü olarak dahil etmişlerdir. Literatürde beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkide Lucas’ın modeli öncü olma özelliği gösterir (Berber, 2006: 179).

Lucas içsel büyüme modeline büyük katkılar sağlamıştır. “İktisadi Kalkınmanın Mekanizmaları Üzerine” isimli çalışmasında konuyla alakalı çalışmalar yaparak, beşeri sermayenin ekonomik büyüme ile olan alakasını inceleyerek içsel büyüme modelini ortaya çıkarmıştır. Lucas’ a göre fiziksel sermaye ile teknolojik yenilikler de modele dahil edilebilir ve bu faktörler üretim girdisi olarak belirlenir. Modeline bu faktörleri eklemesi sonucunda içsel büyüme modellerine farklı bir boyut getirmiştir. Lucas, beşeri sermayeyi ekonomik büyüme için vazgeçilemez bir unsur olarak görmüş ve beşeri sermaye faktörünün geliştirilmesi için teşvik ve yatırımların önemli rol oynadığına dikkat çekmiştir (Çelik, 2020: 3).

Lucas beşeri sermayeyi üretim faktörü olarak görmüştür. Beşeri sermayenin bireydeki pozitif etkisinin yanında toplam üretimdeki pozitif etkisinden bahsetmiştir.

Bireyin kendi verimliliğindeki artışın üretim faktörlerindeki verimlilik artışını sağlayacağı gibi hükümetin de eğitim ve teknolojik altyapılarını geliştirmelerinin beşeri sermaye birikimine pozitif etki edeceğini vurgulamıştır. Ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının beşeri sermaye farklılıklarından kaynaklandığını söylemiştir. Beşeri sermayenin yetersiz olduğu ülkelerde fiziksel sermaye akışının da yetersiz olacağını ifade etmiştir.

Lucas' ın geliştirdiği içsel büyüme modeline göre, ekonomik büyüme üzerinde beşeri sermaye önemli rol oynamaktadır. Burada beşeri sermayenin vurgulandığı özelliği tek tip sermaye içermemesidir. Lucas sadece fiziki sermayeyi değil beşeri sermayeyi de modeline dahil ederek önemini vurgulamıştır. Beşeri sermayeyi dahil ettiği modelinde teknolojik gelişmeleri de ihmal etmeyerek ikisi arasındaki etkileşimin ekonomik büyümenin temel taşı olduğunu ifade etmiştir. Solow' un modeline yapmış olduğu katkı, beşeri sermaye faktörünü dahil etmek olduğu ifade edilir. Tüm bunlara rağmen Solow' un modeline eleştirel yaklaşmayı da ihmal etmemiştir. Lucas' a göre modelin açıklanmasında ekonomik büyümedeki gelişmelerin sadece teknolojik gelişmelerle açıklanması diğer unsurların ihmal edilmesi modelin eksikliğidir. Lucas' a göre beşeri sermaye ile insan gücündeki yetenekler, deneyimler, bilgi ve birikimler arasında doğru bir orantı vardır. Bu yüzden emek faktörünün kapasitesindeki artışı ekonomik büyümenin temel taşı olarak kabul etmek mümkündür (Orhan ve Erdoğan, 2013: 582).

Beşeri sermaye azalan verimlere bağlılık göstermez. Bireyler beşeri sermayeyi geliştirmeye zaman harcadıkça beşeri sermaye gelişim hızı düzenli olarak artacağı için ekonomik büyüme de artacaktır. Öte yandan beşeri sermaye olgusunun yaygınlaştığı ülkelerde emek faktörü maksimum verim göstermektedir. Bu yüzden bireylerin aldığı ücretler de artış gösterecektir. Bunun sonucunda fakir ülkelere zengin ülkelere yönelen bir göç transferi gerçekleşecektir. Bu sonuç fakir ülkeler açısından olumsuz iken zengin ülkelerin gelişmelerini hızlandırıcı ve durağanlıktan kurtarıcı bir durumdur. Durum bu şekilde devam ettiği sürece fakir ülkeler zengin ülkelerin gerisinde kalarak fakirleşmeye devam edeceklerdir (Songur, 2017: 204).

Lucas (1988) tarafından Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonundan hareketle üretilen ve beşeri sermayeyi içeren model şu şekilde formülize edilmiştir:

$$Y = AK^{\alpha} (vhL)^{1-\alpha}$$

Yukarıdaki denkleme göre, Y çıktı düzeyini/üretimi, A teknoloji düzeyini, K fiziksel sermaye stokunu, v hane halklarının çalışmaya harcadıkları zaman dilimini, h çalışanların ortalama yetenek düzeyini, L ise emek faktörünü göstermektedir. (vhL) sembolü ise emeğin üretim üzerindeki etkisini veya beşeri sermayenin ekonomi üzerindeki etkisini göstermektedir. Sonuç olarak çalışmaya harcanan vakit ve iş gücünün ortalama bilgi ve deneyimleri arttıkça, çıktı düzeyinin de artacağı söylenebilir (Çoban, 2004: 134).

2.4.3. Barro ve Beşeri Sermaye

Barro, ekonomik büyümeyi kamu harcamaları, teknolojik gelişme ve beşeri sermayeye bağlamıştır. Beşeri sermayenin gelişimini eğitimle, teknolojik gelişmeyi de beşeri sermaye ile ilişkilendirmiştir. Eğitim beşeri sermayenin niteliğini artırır. Eğitimli birey hem teknoloji üretimi konusunda hem de diğer ülkelerden teknoloji transferi konusunda donanımlıdır. Devlet, özel sektörün yetemediği noktada özel sektör yatırımlarını uyararak teşvik sağlamalıdır. Böylece teşvikler sayesinde yatırımlar artacak ve büyüme sağlanacaktır.

Barro oluşturduğu modelde dışsallıklar sebebiyle ekonomik büyümeyi içselleştirmiştir. Bu içselleştirmenin sebebi yatırımcılar açısından önem arz eden teşvik politikalarıdır. Bu teşvikler vergi indirim gibi konulardan oluşmaktadır. Teşviklerin olmadığı bir ortamda yatırımcılar sadece kendilerini ilgilendiren noktalar üzerinde durarak kendi hesaplarına göre planlamalar yapar. Oysaki olması gereken, bu durumun tam tersi sosyal refahı sağlayabilmek adına yapılan yatırımlar olmalıdır. Teşviklerin olmadığı bir yatırım planlamasında yatırımlar standart düzeyde kalacak ve ekonomik büyüme hızı standart düzeyin altında kalacaktır (Yülek, 1997: 11).

Teknolojik çalışmalarda meydana gelen verimlilik artışı ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Bu verimlilik artışının meydana getirecek olan faktör insan gücüdür. Teknoloji faaliyetleri önemli konumdadır ancak oluşan maliyetler oldukça fazla olabilmektedir. Bu sebeple ülkeler ar-ge çalışmalarına destek olmak adına bu harcamaları vergi dışı tutarak gelişmesine katkı sağlayabilirler. Bu katkılar sonucunda teknoloji çalışmaları artacak ve ekonomiye pozitif olarak geri yansıyacaktır. Bu yüzden teknolojik çalışmalar yapan firmaların faaliyetlerini desteklemek adına, bu çalışmalardan vazgeçirici vergi uygulamalarından uzak durmak gerekmektedir (Orhan ve Erdoğan, 2013: 582).

2.4.4. Rebelo (AK) ve Beşeri Sermaye

Gelişmiş ülkelerdeki ekonomik büyümeyi açıklamak adına ortaya çıkan içsel büyüme modelleri sonucu çeşitli modeller oluşturulmuştur. Bu modellerden en başta gelen model Rebelo AK modeli olarak bilinmektedir. AK modelini Lucas ve Romer de kabul etmiştir. $Y=AK$ şeklinde formülize edilmiştir. Romer ve Lucas' ın modeline göre oldukça basittir. Buradaki A sembolü ekonomideki teknoloji düzeyini göstermekte olup pozitif olarak ele alınır ve bütün teknolojik sebepleri ve sonuçları dahil eder. K sembolü ise ekonomideki sermaye birikimini temsil etmektedir. Bahsedilen sermaye stokuna beşeri sermaye de dahildir yani sermaye unsurunu detaylı olarak ele almaktadır (Yardımcı, 2006: 101).

Neo- klasik büyüme modelinin aksi yönünde gelişme gösteren AK vb. modeller, büyüme etkisi kavramını ele alarak sistemleştirmişlerdir. AK modeli, basit bir model olarak tanımlanır. Buna rağmen azalan getiri oranlarının yok edilmesini açıklamaktadır. Yani sermaye stokuna önem veren ülkelerde büyüme etkisi de uzun süreli olacaktır. Çünkü fiziki sermaye azalan getiri oranına sahip değildir (Arısoy, 2011: 284).

Lucas ve Rebelo modellerinin bazen ters görüş iddia ettikleri sanılabilir. AK modeli, ekonomilerde fiziki sermaye ve beşeri sermaye oranlarının optimal seviyeye indiğinde, beşeri sermaye oranının fiziki sermaye oranını aştığında, büyüme oranında artış yaşanacağını savunmuştur. Buradan çıkarılacak sonuca göre; ülkelerde yaşanacak savaş, kriz vb. durumlarda fiziki sermayeye zarar gelse bile beşeri sermaye bu zarardan fiziki sermaye kadar etkilenmeyecektir. Lucas modeliyle oluşan farklılık buradan kaynaklanmaktadır. Lucas bu durumun tam zıddını savunmaktadır (Yülek, 1997: 10).

2.5. BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Beşeri sermayenin önemi günümüz bilgi çağında yadsınamaz bir gerçektir. Beşeri sermayenin tarihi çok eskiye dayanmaktadır. Bu sebeple geçmişten günümüze etkinliğinin artması için birçok çalışma yapılarak literatüre geçmiştir. Ancak beşeri sermaye, gelişmiş ülkelerde daha çok etki alanı bulmaktadır. Gelişmemiş ülkeler ise emek yoğun üretimlerine devam etmektedir. Beşeri sermaye, ekonomik büyümeyle olan etkileşimi sayesinde gelişmiş ülkelere daha çok fayda sağlamaktadır. Ülkeye

nitelikli iş gücü kazandırmaktadır. Bu yüzden gelişmekte olan ülkelerin en çok önem vermesi gereken konuların başında beşeri sermaye yatırımları gelmesi gerekmektedir.

İçsel büyüme modelleri beşeri sermayede önemli bir yere sahiptir. Beşeri sermaye kavramı için ekonomik gelişmenin önemli bir kaynağıdır denilebilir. Beşeri sermaye kavramının içerisinde; bilgi, deneyim, kaliteli eğitim, genel sağlığın iyileştirilmesi vb. faktörler bulunmaktadır. Bu noktada ekonomik büyümelerine önem veren toplumların özellikle eğitim kanalıyla beşeri sermaye gücünü geliştirmeleri gerekmektedir. Ancak bu sayede beşeri sermayeye yapılan ciddi yatırımlarla kısa sürede uzun vadeli sonuçlar elde edilebilir. Eğitimin ne derece önemli olduğu çeşitli araştırmalarla kanıtlanmıştır (Taş ve Yenilmez, 2008: 160).

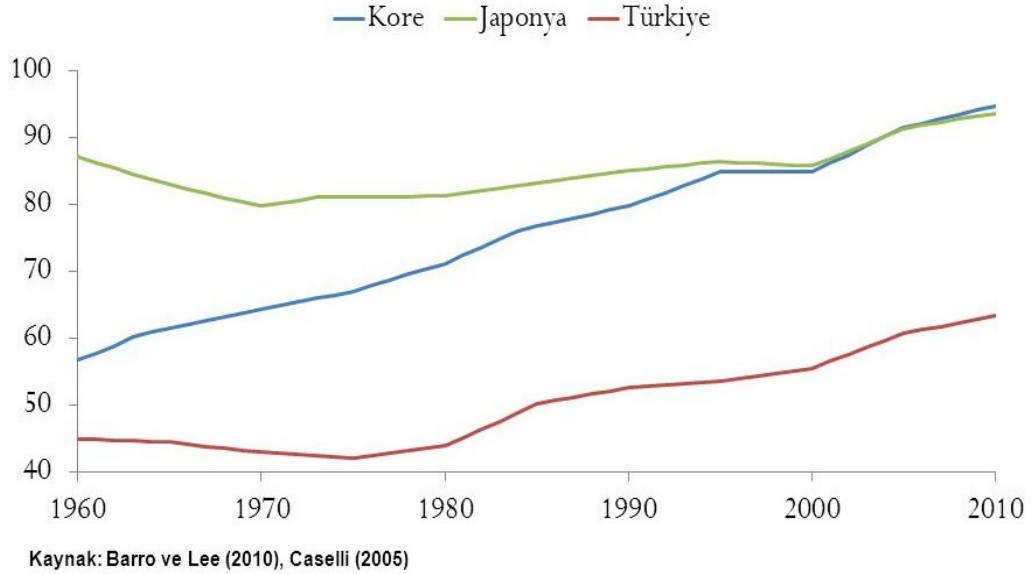
Beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki katkılarının ortaya çıkmasından sonra bu konu son zamanlarda daha da önemli hale gelmiştir. Verimli ve kaliteli bir beşeri sermaye için yapılan harcamalar, kaliteli eğitim sistemi, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, ar-ge çalışmalarına önem verilmesi ekonomik büyüme üzerinde uzun soluklu artışlar getirecektir. Dünya üzerinde birçok ülke beşeri sermaye faktörünü kullanarak orta seviyeden kurtulmuş ve hızla gelişen ülkeler konumuna çıkmayı başarmıştır. Bu ülkelerin kendilerinden daha güçlü olan ülkelerle yarışır konuma geldikleri gözlemlenmiştir (Çeştepe ve Gençel, 2019: 145).

Türkiye’ de cumhuriyetin ilanıyla birlikte beşeri sermaye yatırımları son derece önem verilen konular arasında gösterilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra ilk ve ortaöğretim ve lise eğitimi ücretsiz olarak tanımlanmıştır. Cumhuriyetin ilk on yılında, okuryazarlık oranını artırmak amacıyla yaygın okuma-yazma kampanyaları düzenlenmiştir. Türkiye, temel beşeri sermaye açısından ilk ve ortaöğretim seviyesi yaygın şekilde ilerlese de diğer gelişmekte olan ülkelerle kıyaslandığında bu oranın son derece düşük olduğu gözlemlenmektedir (Savaş, 2011: 41). Özellikle Japonya ve Güney Kore gibi eğitim sistemleri gelişmiş ve bu alana oldukça önemli yatırımlar yapan ülkeler karşısında düşük oranda kalmaktadır. Yine de Türkiye son yıllarda bu oranı yukarı çekerek eğitime verdiği önemi vurgulamaktadır.

Türkiye’ de dönem bazında değerlendirme yapılacak olursa, 2005-2015 yılları arasında beşeri sermaye göstergelerinin önemli değişimler katettiği görülmüştür. Bu sonuçları Türkiye açısından değerlendirmek gerekirse, diğer ülkelerle olan rekabeti

göz önüne alındığında bulunduğu konumu sağlamlaştırmak adına beşeri sermaye yatırımlarına önem vermesi gerekmektedir. Beşeri sermaye yatırımlarının etkileri uzun dönemde görülmektedir. Bu sebeple Türkiye açısından beşeri sermayenin ciddiye alınması, geliştirilmesi ve bir sonraki nesillere aktarılması önemli yararlar getireceğini belirtmek gerekir (Bozdağlıoğlu ve Sezgin, 2017: 65).

Grafik 5
Türkiye’de Beşeri Sermaye Yatırımları

Kaynak: TCMB, Kılıç (2017)

Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi birçok araştırmaya konu edilmiş ve fazlaca uygulama alanı bulmuş bir konudur. Günümüz koşullarında daha da önemli hale gelerek, ülkelerin gelişmişlik düzeylerindeki farklılıkların belirlenmesinde ortaya çıkan unsurların başında gelmektedir (Topallı, 2017: 130). Beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, içsel büyüme modelleri ve Neo-klasik büyüme teorisiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Literatürde, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi belirlenirken eğitim faktörü kullanılarak sayısal veriler elde edilmiştir ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi bu veriler ışığında ortaya konulmuştur (Bakırtaş ve Varsak, 2009: 50).

Beşeri sermaye ekonomik büyüme üzerindeki önemli bir güce sahiptir. Ekonomik büyüme unsurunun uzun vadeli olması için beşeri sermaye önemli bir göreve sahiptir. Huzur ve refah artışı verimli ve kaliteli iş gücü, eğitim seviyesinin artırılması ve seviye olarak yükseltilmesi beşeri sermaye yatırımlarına verilecek örneklerdir. Eğitime verilen önem eğitim yatırımlarına ayrılan pay oranında belli

olmaktadır. Hem teknolojik gelişmeler hem de beşeri sermaye miktarındaki artış ile büyüme arasındaki ilişki verimlilik eğrisi yardımı ile ifade edilebilir. Verimlilik eğrisi, teknolojik gelişmeler baz alındığında iş gücünün çalıştığı saat başına düşen, reel GSYİH ile sermaye miktarı arasındaki bağlantıyı gösteren eğridir (Orhan ve Erdoğan, 2013: 568).

Beşeri sermaye faktörünün üretim üzerinde sağladığı yarar az gelişmiş ülkeler için değerlendirilecek olursa, yatırım planları yapıp harcama yapmadan önce elde bulunan beşeri sermaye kaynağını iyi değerlendirerek bu noktada çalışmalar yapmaları gerekmektedir. Bu sebeple elde bulunan kaynağı fiziksel sermaye ve fiziksel olmayan sermaye şeklinde sınıflandırarak başlangıç oluşturmaları gerekmektedir. Fiziksel sermaye ile kastedilen, çalışma olanakları için gereken mekan, fiyat mekanizması vb. iken beşeri sermaye ile ilgili olan kısım ise, çalışanların manevi doygunluklarını sağlayacak, refah seviyelerini artıracak yenilikler, güven duygusunu zedelemeyecek, bağlılıklarını artıracak uygulamalar şeklinde sıralanabilir. Sonuç olarak fiziksel sermaye ve beşeri sermaye arasında uyum yakalamak son derece önemlidir (Karagül, 2003: 84).

Hükümet ve politika yapıcılar acil olarak insan sermayesinin geliştirilmesine yüksek öncelik vermeli, uyumlu ve samimi çabalar gösterilmelidir. Tüm alanlarda yeterli eğitim finansmanı yoluyla insan kapasitesinin oluşturulması ve geliştirilmesinde sürdürülebilir ekonomik büyümeye ulaşmanın ana yolu olmaya devam ettiği için beşeri sermaye geliştirilmelidir (Anaduaka, 2014: 33).

Fiziki sermaye faktörü ekonomik büyüme, toplumsal gelişme ve beşeri sermayenin geliştirilmesi için vazgeçilmez bir unsurdur. Ancak fiziksel sermaye tüm bu oluşumlar için tek başına yeterli olmamaktadır. Bu sebeple önem verilen beşeri sermaye kavramı fiziksel sermaye ile birleşince verimliliği artmaktadır. Beşeri sermaye sadece iş gücü verimliliği aynı zamanda teknoloji ve ar-ge çalışmaları sonucu yeni üretim alanları oluşturarak maliyetleri düşürecektir.

Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar 1980' den sonra daha fazla merak uyandırmaya başlamıştır. Bu noktada beşeri sermaye olgusu yalnızca üretim faktörü olarak değerlendirilmeyip, iktisadi gelişme üzerindeki etkisi de göz önüne alınmıştır. Bu etki, yapılan araştırmalarca

daha fazla incelenerek, teknolojik gelişmelerle olan bağlantısının da anlaşılmasıyla ortaya içsel büyüme modelleri çıkmıştır (Koç, 2013: 248).

Ekonomik büyüme ve gelişmenin baş unsuru haline gelen beşeri sermaye günümüz koşullarında gelişme gösteren ülkeler açısından tercih edilen yöntemler arasında gelmektedir. Beşeri sermaye yatırımları ülke topraklarına zarar vermeden, kaliteli yaşam koşulları göz önüne alınarak yapılmalıdır. Aksi takdirde yapılan uğraşlar boşa gidecek ve yapıcı olmak yerine yıkıcı sonuçlar elde edilecektir. Doğal çevre, ekonomik büyümeden daha fazla önem taşıdığı için öncelikli hedef doğayı korumak ve doğaya saygı duymak olmalıdır. Bu hususlar göz ardı edilerek yapılan yatırımlar kısa dönemde fayda sağlıyor gibi görünse de uzun dönemde ağır hasar ve tahribatlar getirecektir. Bu sebeple her koşul özen ve dikkat çerçevesinde analiz edilmelidir (Arı, 2018: 33).

Temelinde insana yapılan yatırımı içeren beşeri sermaye unsuru özellikle eğitim ve sağlık alanında yoğunlaşmaktadır. Kaliteli eğitim almış, kendini yetiştirmiş ve sağlıklı bireyler, ekonomilerdeki ilerlemeyi sağlayıp; sosyal ve kültürel gelişmelerin oluşmasına, kalite standartlarının artmasına ve daha birçok faktörün ortaya çıkmasına yardımcı olur. Ülkeler arasında rekabette özellikle beşeri sermaye son derece önemli bir yere sahiptir. Ülkelerin birbirlerine olan üstünlükleri beşeri sermaye sayesinde belirgin derecede farklılaşmaktadır. Ayrıca beşeri sermaye olgusu, yatırım maliyetlerini düşürerek bu anlamda da ekonomiye pozitif katkı sağlayan bir unsur olma özelliği gösterecektir (Özyakışır, 2011: 64).

Beşeri sermaye konusunda ülkelerin sağlık teknolojik gelişmeler gibi konuları önem vermesi ve bu unsurlar üzerinde hassas davranarak destek olmaları ülkenin uzun dönemli gelişmesine fayda sağlayacaktır. Beşeri sermaye yatırımlarına yeterince önem verilmemesi durumunda insan gücü, eğitim, mesleki ve teknik bilgiler ve ar-ge çalışmaları azalacaktır. Belirli bir süre sonunda yapılan harcamalar zarar görecektir. Bir noktadan sonra kendini geliştirmiş veya bunun ayırımında olan bireyler gelişmiş ülkelere giderek daha iyi ortamlarda hayat kalitelerinin artacağı yerlerde yaşamak isteyeceklerdir. Bu durum gelişmemiş ülkelerin yerinde sayarak darboğaza düşmesi anlamına gelmektedir.

UNDP 1996 Raporuna göre; “İnsani gelişme amaçtır, ekonomik büyüme bir araçtır. Rapor, uygun şekilde yönetilmezse ekonomik büyümenin işsiz, sessiz,

acımasız, köksüz ve yarınsız olabileceğini ve dolayısıyla insani gelişmeye zarar verebileceğini savunmaktadır. Yoksulluğun azaltılması, insani gelişme ve sürdürülebilirlik için, büyümenin kalitesi miktarı kadar önemlidir. Rapor, ekonomik büyüme ile insani gelişme arasındaki bağlantıların kasıtlı olarak kurulması ve becerikli ve akıllı politika yönetimi ile düzenli olarak güçlendirilmesi gerektiği sonucuna varmaktadır. İstihdamı, ekonomik büyümenin faydalarını insanların yaşamlarına dönüştürmek için kritik nokta olarak tanımlar. Ancak bunun gerçekleşmesi için, yeni büyüme modellerinin geliştirilmesi ve 21. yüzyılda iyi bir şekilde sürdürülmesi gerekecek, zayıf ve savunmasızları genişleyen küresel ekonomiye entegre etmek için yeni mekanizmalar geliştirilmelidir” (UNDP, 1996).

Schultz 1960’ larda insana yatırım konusu üzerinde durmuştur. Ekonomik büyümede eğitimin önemli olduğunu vurgulamış ve eğitim kurumlarını da ekonominin bir parçası olarak görmüştür. Schultz’ a göre eğitime yapılan yatırımlar sayesinde birey geleceğe hazır hale gelerek bir yatırım unsuru olarak değerlendirilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İHRACAT

Bu bölümde ihracat kavramı üzerinde durulacaktır. İhracatın tanımı, kapsamı, geliştirilmesi, ihracatın çeşitleri ve Türkiye’ de uygulanan ihracat politikaları ve ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenecektir.

3.1. İHRACATIN TANIMI

İhracat, kişi ve kurumların ürettiği mal ve hizmetlerin ihracat ve gümrük mevzuatına uygun şekilde yurtdışına satılmasıdır. İhracat kısaca dış satım demektir. Ülkelerin bulundukları coğrafyalar birbirinden farklıdır. Bu durum nüfus, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yapı gibi birçok durumu etkiler. Dolayısıyla ülkelerin yaşam tarzları, ihtiyaçları ve bu ihtiyaçlara cevap verme olanaklarında gözlenen farklılıklar birbirleriyle etkileşimi, alışverişi gerektirir. Yapılan bu alışveriş ihracat kavramıyla tanımlanır.

“Kişi ve kuruluşlarca üretilen mal ve hizmetlerin yurtdışına satılması, dışsatım. Makroekonomik açıdan, ihracat toplam talebin bir parçasıdır. İhracat, gerçekleştirilen ülke bakımından alacak hakkı doğurduğu için ödemeler bilançosunun alacak tarafına yazılır” (AES, 2012).

İhracat, yurt dışına ürün ya da hizmet satışı olarak tanımlanabilir. Ülkeler ürettikleri ürün ve hizmetleri sadece kendileri için kullanmazlar. Çünkü ülkelerin ellerinde bulunan hammadde, enerji ve doğal kaynaklar her ülkede bulunmamaktadır. Bazı doğal kaynaklar sadece bir bölgeye özgülenmiştir. Bunun yanında teknolojik hizmetler her ülkenin üretebileceği ve geliştirebileceği sistemler değildir. Bazı ülkelerde sadece hammadde bulunurken bazılarında sadece teknoloji bulunmaktadır. Bu sebeple ülkeler tüm ürün ve hizmetlerden faydalanmak için aralarında alışveriş yaparak ellerinde bulunmayan kaynaklardan da faydalanmak isterler. Sonuç olarak ülkeler ellerinde bulunmayan ürün ve hizmetleri elde etmek isteyerek tüketim açıklarını kapatmak ve zaruri ihtiyaçların yanında ülkedeki refah ve konfor seviyesini yükseltecek ürün ve hizmetlerden de yararlanmak isterler (Özalp, Dereköy ve Saldıraner, 1990: 59).

3.2. İHRACAT KARAR AŞAMALARI

Firmaların ihracat yapma kararı verirken ele aldıkları unsurlar, ihracattan umdukları sonuç ve tutumlardır. Firma yöneticilerinin ihracat sonucu edindikleri izlenimler kararlarını pozitif yönde etkilemektedir. Bu yüzden ülkelerin ihracat için verdikleri kararlar sadece makro konuları değil karar mekanizmasını da etkileyecek unsurları kapsar. Bu anlamda verilen seminer ve danışmanlık hizmetleri de yetkili mercileri etkilemek adına fayda sağlayacaktır. Söz sahibi firmanın ihracat ile ilgili negatif görüşlerini en aza indirmek adına yapılan bu bilgilendirme çalışmaları son derece önemlidir. Bu faktör hem güven unsurunu tazeleyecek hem de ihracat yönetiminin kontrollü bir şekilde ilerlemesine katkıda bulunacaktır (İlter, 1999: 32).

İhracat karar süreci modelini şu şekilde belirleyebiliriz:

- Firma yöneticisi iç piyasanın durumunu ve dış piyasada oluşacak olanakları algılama yeteneği ve ihracat hakkındaki beklentileri, firma açısından genel bir bakış açısı oluşturur.
- Firma yöneticisi ihracata yönelik davranışları ihracat hakkındaki isteklerini oluşturur. Bu yüzden ihracat algısı ve beklentileri ihracat kararlarını, ihracat kararları da ihracat algısını ve beklentileri etkiler. Sonuç olarak ortaya çıkan pozitif beklentiler firmaları ihracata teşvik ederek konunun detayları hakkında bilgi sahibi olmaya yönlendirecektir.
- Bunun yanında başarıyı yakalayan firmaların ihracat hakkında oluşturduğu olumlu izlenimler de ihracat hakkındaki davranışlarını etkileyecektir.
- Firma yöneticilerinin öznel ve nesnel görüşleri de bu noktada önem taşımaktadır. İhracat hakkındaki görüşlerin değişmesine ve daha çok inceleme alanı bulmasına yarar sağlayacaktır.
- İhracat yapma olanağı bulunan firma yöneticileri bu hususta ihracat yapılacak ülkelerin uzaklığını da dikkate almaktadır.
- Ar-ge faaliyetleri ile ortaya çıkan farklı davranış şekilleri ve ihracata yönelik ortaya çıkan istekler sonucu firma sahibi ihracat hakkında bir sonuca varacaktır (Koçak, 1997: 480).

Dış piyasalara açılacak olan firmalar bunu iki farklı şekilde gerçekleştirebilirler. Bunlardan biri ihracattır. Mallara konan amblemler ile dış piyasada satışa çıkarma ihracatçıların yapacağı bir yöntemdir. Fakat bu yöntemle

uzun dönemde başarı elde edilemez. Diğer bir yöntem ise ihracatı pazarlamaktır. Bu yöntem firmalar açısından açık piyasaları araştırarak satış yapabilecekleri alanları belirlemek, piyasa taleplerine cevap verebilmek ve bu taleplerin yapılıp yapılamayacağını irdelemektir. Şirketlerin dış piyasada kalıcılığı yakalayabilmeleri ve uzun soluklu ticaret yapabilmeleri için yöneticilerin bir süreci iyi değerlendirip yöntem ve tekniklerini belirleyip kontrol mekanizmaları geliştirmeleri gerekmektedir. Bu sebeple, şirketlerin “ihracat pazarlaması” yöntemini özümsemesi ve bu yöntemi kullanması ihracat yapacağı dış piyasadaki kalıcılığını ve başarısını artırmada yarar sağlayacaktır (Yücel, 2019: 221).

Şirketlerin ihracat ile ilgili farklı davranış türleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları kısa vadeli kâr elde etmek amacıyla yapılır. Bazıları ise uzun dönemde büyüme ve gelişme göstermek için yapılmaktadır. Bu davranışların belirlenmesinde piyasada oluşabilecek zarar durumları, tehditler, yaşanan tecrübeler ve öngörülemeyen durumlarda ortaya çıkan bilinmezlikler etkilidir. Bu tehdit ve fırsatların firmalar tarafından kabullenilmesi ve alınacak önlemler, yapacakları işlemlerdeki büyüme ve gelişme isteklerine bağlıdır. İhracat karar sürecinde ücretsiz olarak verilen eğitim ve bilgi destek programları bazı şirketler tarafından önemsenmemektedir. Bunun sebebi bazen şirketlerin yönetici kadrosunun konuya alakasızlığı olabilirken bazen de teknik ve bilgi işlem kadrosunu olmaması ya da gelişmemiş olması rol oynamaktadır (Kavas, 1983: 147).

3.3. İHRACAT ÇEŞİTLERİ

İhracat çeşitlerini 3'e ayırmak mümkündür. Bunlar;

- Gerçekleştirilen işlemlere göre
- İhracatın yapılacağı ülkeye göre
- İhracata konu olan ürüne göre

3.3.1. Gerçekleştirilen İşlemlere Göre İhracat Çeşitleri

İGEME' nin yapmış olduğu “gerçekleşen işlemlere göre ihracat çeşitleri” tanımlamaları şu şekildedir:

1. Özellik arz etmeyen ihracat; ihracı yasak veya ön izne tabi olmayan ürünlere uygulanan, gümrük beyannamesi ve gerekli belgelerle gümrük müdürlüğüne başvurulmuş ihracat türüdür.
2. Ön izne bağlı ihracat; gerekli kurum ve kuruluşlardan ön izin alınarak mevzuata uygun olarak yapılan ihracattır.
3. Kredili ihracat; malın özellikleri belirlenerek satış sözleşmesi yapılır ve bu sözleşmeyle kredili ihracat kaydı oluşturulur.
4. Kayda bağlı ihracat; Kayda Bağlı İhracat Listesi içerisinde yer alan malların ihracatının yapıldığı işlemdir. Gümrük beyannamelerinin İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliğince kayda alınması gerekir. İhracatçının ihracatçı birliklerine başvurarak kayıt meşruhatı alması gerekir.
5. Konsinye ihracat; ihraç ürününün kesin satışının bir yıl sonra yapılması şartıyla sınır dışına çıkartılması yoluyla gerçekleştirilen ihracattır.
6. İthal edilmiş malın ihracı; ithalat kanalıyla alınan ve vergileri ödenen yurt dışı adresli ürünlerin ihracına denir.
7. Takas veya bağlı muamele yoluyla yapılacak ihracat; ihracatçı birliğine gerekli evraklarla başvurarak, ihracat yapılan ülkeden ihracat bedeli yerine mal, hizmet ya da teknoloji ithal edilmesi yoluyla gerçekleşen ihracattır.
8. Ticari kiralama yoluyla yapılacak ihracat; yapılacak ihracata dair, üyesi olunan ihracatçı birliğine başvuru formunu doldurmayla gerçekleşen ve başvurunun gerçekleşmesiyle malın belirli bir zaman için bir bedel karşılığında yurt dışına çıkarılarak kiralanmasıdır.
9. Transit Ticaret; yurt dışından, serbest bölgelerden ya da antrepolardan satın alınan malın ülkemiz üzerinden transit olarak veya doğrudan dış piyasada satılması yoluyla gerçekleşir.
10. Bedelsiz ihracat; ihracı yasak mallar hariç yurt dışına taşınacakların yanında götürecekleri veya turistlerin yanlarında götürecekleri eşyalar, hediyeler, mal ve taşıtları içeren gruptur.
11. Serbest bölgelere yapılacak ihracat; serbest bölgelerin tabi olduğu mevzuata göre şekillenen ihracat türüdür (İGEME, 2021).

3.3.2. İhracatın Yapılacağı Ülkeye Göre İhracat Çeşitleri

Gümüşten' in yapmış olduğu çeşitlendirmeye göre;

- Avrupa Birliği ülkelerine yapılacak ihracat; Gümrük Birliği anlaşması gereği A.TR dolaşım belgesiyle anlaşmaya tabi ülkelere yapılan ihracatlarda sanayi ürünleri ve işlenmiş tarım ürünlerinin ilgili vergi ve fonlardan muaf tutularak serbest dolaşıma tabi olmasıdır. Eğer mal A.TR düzenlenmeden gönderilirse ihracatçı ve ithalatçı bir takım vergilerle karşılaşacaktır.
- Serbest Ticaret Anlaşması (STA) yapılan ülkelere ihracat; bu ülkelere yapılacak ihracat için düzenlenmesi gereken dolaşım belgesi de EUR.1'dir. A.TR belgesindeki avantajlar EUR.1'de de geçerlidir.
- Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GSP) kapsamında Türkiye'ye taviz tanıyan ülkelere ihracat; bazı gelişmiş ülkelerin uluslararası ticarete geliştirmekte olan ülkeler lehine tek taraflı olarak tanıdıkları imtiyazdır. Fakat bu imtiyaz tüm ürünleri kapsamaz. İhracatçının kendi ürünü için GSP listesinde olup olmadığını kontrol etmesi gerekir (Aktaran: Gümüşten, 2018).

3.3.3. İhracata Konu Ürüne Göre İhracat Çeşitleri

- İhracatta zorunlu uygulamada bulunan standartlar listesinde yer alan ürünlerin ihracatı
- Bitki ve bitkisel ürünlerin ihracatı
- Canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin ihracatı
- Analiz gerektiren ürünlerin ihracatı
- Kotaya tabi ürünlerin ihracatı
- Ön izne bağlı ürünlerin ihracatı (Aktaran: Gümüşten, 2018).

3.4. FİRMALARIN İHRACAT YAPMA SEBEPLERİ

Çağdaş dünya piyasalarındaki globalleşme ihracatın ekonomiler için vazgeçilmez bir unsur olmasına sebep olmuştur. Globalleşme ile birlikte piyasalardaki rekabet artarak, firmaların devamlılığını sağlayabilmesi güçleşmiştir. Bu sebeple firmalar artık iç pazarlarından çıkarak dış piyasaya açılmanın gerekliliğini bir kez daha anlamışlardır. Dış piyasadaki rekabet ve yer edinme çabası

bütün işletmeler için geçerli hale gelmiştir. Teknoloji seviyesinin artmasıyla dış piyasaya açılmak eskisi kadar güç bir durum değildir. Dış piyasalara girmek eskiye oranla kolaylaşsa da piyasada tutunabilmek ve kalıcı olabilmek zorlaşmıştır (Kaplan ve Eren, 2014: 2).

Ülkeler ihracatı hem özel teşebbüsler hem de devlet idaresi tarafından gerçekleştirirler. İki teşebbüs türünün de kar elde etmek adına ihracat yapmaları için birden çok sebep bulunmaktadır. Bu sebeplerden bazıları şunlardır;

- Yaptıkları ticaret sonucunda kar elde etmek
- Dış pazarlara açılma olanağı yakalamak
- Farklı ürün ve hizmetlerden yararlanarak, iç pazara bağlı kalmaktan kurtulmak
- Ülke içerisinde bulunan hammadde, doğal kaynak vb. unsurlardan yararlanarak elde edilen ürünleri dış pazarda satmak
- Dış pazarlara ulaşarak çeşitlilikten yararlanmak
- Farklı iş kolları oluşturarak işsizliği azaltmak
- Dış pazarlarda rekabeti artırarak, rekabet gücünden yararlanmak
- Ülkeye yeni teknolojilerin girmesini sağlamak

3.5. İHRACATIN ÖNEMİ

İhracatın dünya ekonomilerinde vazgeçilmez bir yeri vardır. İhracat ekonomilerde yer buldukça ekonomide verimlilik artar. Ülkeye döviz girişi gerçekleşir. Bu sayede ithalat yapmak kolay hale gelir. İhracat için gerekli olan üretimdeki külfet oran olarak düşer. Teknolojik gelişmelerin ülkeye girişi kolaylaşır ve bu yöndeki sistemin gelişme göstermesi amaçlanır. Ayrıca iş gücü kapasitesi artar ve dış piyasalardaki sistemin ülke içerisinde uygulanmasıyla, dış pazarla olan denge sağlanır. “İhracata dayalı büyüme hipotezine” göre, iktisadi büyüme ihracat yoluyla mümkündür. Ülkeler açısından ekonomik gelişmişlik düzeyi, ülkede bulunan iş gücü ve sermaye oranlarıyla belirlenirken öte yandan ihracatın ortaya çıkardığı artışlardan da etkilenmektedir. Bu hipoteze göre iktisadi büyümenin gerçekleşebilmesi için ihracatın toplam oranını seviyeye yükseltmek önem taşımaktadır (Acaravcı ve Kargı, 2015: 2).

İhracat oranındaki artışlar üretkenliği artırarak ölçek ekonomilerinin oluşmasını sağlamaktadır. İhracat artışları sayesinde ihracat yapan firmalar piyasalardaki tüketim faaliyetlerini özümsemelerinden dolayı piyasaya daha uygun ve kaliteli ürünler ortaya çıkarırlar. İhracat sayesinde ortaya çıkan teknolojik ilerlemeler, sermaye düzeylerini yükselterek üreticilerin daha yüksek oranlarda ürün çıkarmalarına fırsat yaratırlar ve yeni teknolojilerin ortaya çıkmasına yardımcı olurlar. Emek düzeyindeki oranın fazla olması sebebiyle bazı piyasalarda ihracat, iş gücü artışlarına, iş olanaklarının sağlanmasına ve ücret düzeylerinin yükselmesine fayda sağlamaktadır. Uluslararası pazarlardaki kıyasıya rekabet ortamında işyeri sahiplerinin, çalışma düzeylerini üst düzeye çıkarmaları gerekmektedir (Özer ve Erdoğan, 2006: 96).

Ülkeler, dış ticarete ihracat oranlarının ithalat oranlarından fazla olmasını isterler. Bu durumun gerçekleşmesi ülke ekonomisinin iyi durumda olduğunu gösterir. Türkiye, ihracat fazlası verebilen ülkeler kategorisinde olmadığı için dış açık vermeme konusu Türkiye açısından önem taşır. Daha çok denge politikası geçerlidir. İhracatı gelişmiş ülkeler, pazarlama potansiyeli yüksek ve bu konuda uzmanlaşma olanağına sahip ülkelerdir. İhracat; ülkelere dış pazarda etkin olma, pazarlama ve dağıtım konusunda gelişim gösterme, daha geniş kitlelere ulaşarak adını duyurabilme ve bu sayede ekonomik gelişimine katkı sağlama vb. imkanlar tanır.

İktisadi büyümede ihracatın sağladığı yararlar sonucunda “İhracat Temelli Teori” ortaya atılmıştır. Bu teoriye göre bazı kesimlerde ekonomik gelişme için bölgede bulunan tabii kaynaklar ve bunların işletilmesi o bölgenin ihracatçı yapısının ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bunun sonucunda tabii kaynakların, üretim bölgelerinde oransal olarak farklılaşmasının açıklanmasına katkı sağlamaktadır. Öte taraftan teorisinin sunduğu bir diğer yaklaşıma göre, bölgesel farklılaşmaların nedenleri belirlenirken bazı bölgelerde hızlı oranda gerçekleşen üretim artışlarının sebeplerini, bazı bölgelerde ise tam tersi üretim faaliyetlerinde meydana gelen azalışların nedenlerini açıklamaya yardımcı olmaktadır (Armstrong ve Taylor, 2005: 92; Aktaran: Kara, 2013: 54).

Douglass C. North, bölgeler açısından sektör düzeyini ihracat odaklı ve yerel düzeyli sektörler olarak belirlemektedir. İhracat odaklı sektörlerde ihraç ürünlerinin

geliştirilmesi, taşıma kapasitesinin belirlenmesi ve oluşan maliyetin karşılaştırmalı üstünlüklere göre belirlenmesi, uluslararası piyasalarda arz talep dengesinin oluşmasını sağlayacaktır. Önemli olan noktalarından biri de maliyetleri azaltmak adına yapılacak olan yol yapımı, bakım ve onarım çalışmaları sonucunda ulaşım düzeylerinin geliştirilmesi hususudur. Ayrıca üretim için gerekli olan teknolojinin belirlenmesi, akademisyenler tarafından araştırmaların yapılması ve buna yönelik çalışmaların yapılması ihracat temelli sektörlerle katkı sağlayıp uluslararası pazarlarda etkin rol oynamasını sağlayacaktır. Dış piyasalardaki ihracat ürünlerinde oluşan arz talep dengesi, gelir seviyesinde oluşan değişimler gibi diğer faktörlerden ve ihracat ürünlerinde oluşan gelir esnekliği vb. unsurlara bağlı değişim gösterebilmektedir. Ek olarak bölgelerdeki ihracat düzeyi; farklı sanayi kollarının oluşumu, nüfus düzeni, kırsal ve kentsel nüfus oranları, sosyal siyasal değişimler, iş gücü kapasitesi, üretim ve gelir düzeylerindeki farklılaşmalar gibi durumlarla değişebilmektedir (North, 1995: 258; Aktaran: Kara, 2013: 54).

Türkiye' nin dış piyasasına bakıldığında, ayrıntılı olarak incelenmesi açısından ihracata yönelik ürünlerin üretilmesi için gereken hammadde ve yan ürünlerin ithalatı özen gösterilmesi gereken konular arasındadır. İhracatın gerçekleşebilmesi, ithal edilen ham maddelere bağlı olduğu için, uluslararası piyasalardaki ticaretin büyük bir bölümü ithal ürünlerin girdisine göre belirlenmektedir. Bu yüzden ihracat gelirlerinin büyük bir bölümünün ithalat kanalıyla dış piyasaya geri gönderildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu aktarım mekanizması ihracata dayalı büyüme modeline göre aykırılık içermektedir. Oluşan bu olumsuzluğun yok edilebilmesi için uluslararası dış ticaret teorilerinde neo-ithal ikameci bir yöntem benimsenmiştir. Bu yöntem günümüz koşullarında da geçerliliğini korumaktadır. Bölgesel veya genel ekonomi düzenlerinde Türkiye' nin dış piyasalara bağlılığının en aza indirgenmesi için yapılması gereken; CIB (Commercial International Bank) açıklarının artmasına neden olan ithalat için vazgeçilmez bir yere sahip olan hammadde ve ara malların, ülke sınırları içerisinde üretilmesine yönelik teşvik ve destek politikaları oluşturulması gerekmektedir. Bu sayede dış pazarda elde edilen gelirler artacak ve uluslararası ticaret gelirleri ülke ekonomisine önemli katkılar sağlayacaktır (Karakaş, 2017: 266).

İhracat üzerine yapılan birçok çalışmada, ihracatın önemi ekonometrik analizlerle ispatlanmıştır. İhracata dayalı büyüme çalışmalarına sıkça

rastlanmaktadır. Bu noktada yapılması gereken ihracata yönelik geliştirici politikaları artırmaktır.

3.6. İHRACAT PERFORMANSI

Dünya ekonomilerinde son derece hissedilen globalleşme; şirketlerin dış piyasalardaki olanaklardan faydalanması, güven ortamı içerisinde piyasadaki yerlerini koruması, hızla gelişen rekabet ortamına uyum sağlayabilmeleri adına ihracat yapmaya teşvik etmektedir. Dünyada farklı piyasa ve şirketlerin rekabet gücünü ortaya çıkaran ve karar merci konumuna gelen ihracat, en temel faktörlerden biri olarak hem iç pazarlarda hem de dış pazarlarda son derece önemli bir performans göstererek rekabet ortamı ve katma değer ortamı yaratmıştır (Kahveci, 2013: 44).

Perçin' e göre, ihracat performansını etkileyen unsurlar 5 aşamadan oluşmaktadır:

1. İhracat Pazarlaması Teknikleri: İhracat pazarlaması teknikleri değişkenleri, ürün farklılığı, tanıtım, dağıtım kanalı ve fiyatlandırma şeklinde tanımlanmıştır.
2. Çevresel Unsurlar: Çevresel unsurlar, ihracatı etkileyen iç ve dış çevre faktörleri şeklinde kategorize edilmiştir. Bu faktörler iç yasal düzenlemeler, dış politik çevre, dış sosyokültürel çevre ve ekonomik duruma ilişkin unsurlar şeklinde ifade edilmektedir.
3. Firma Nitelikleri: Firma nitelikleri, firmanın büyüklüğü (çalışan sayısı ve toplam gelir düzeyi) ve ihracat yaşına yönelik faktörleri kapsamaktadır.
4. İhracat Yöneticilerinin Nitelikleri: İhracat yöneticilerinin nitelikleri, ihracata yönelik davranış ve tutumu, eğitim, yönetici yaşı ve yönetici tecrübeleri gibi unsurlar tarafından belirlenmektedir.
5. Diyalog Unsurunun Gerekliklikleri: Diyalog unsurunun gereklikliklerine ilişkin değişkenler, e-ticaret ve ihracat pazarlarına olan fiziksel uzaklıklar şeklinde kategorize etmek mümkündür (Perçin, 2014: 140).

İthal ikamesi kavramının tersi olarak algılanan ihracata yönelik sanayileşme stratejisi, ihracatın özendirilmesi olarak da adlandırılır. Bu strateji, dinamik karşılaştırmalı üstünlüklere ait bir sanayi modeline göre belirlenir. Sanayileşmede seçicilik temel düşüncedir; ithal ikamenin aksine, bütün sanayi kollarının değil

sadece gelişebilecek ve rekabet koşullarına uyum sağlayabilecek kapasitedeki firmaların örnek alabilmesi ve teşvik edilmesi amaçlanır (Seyidoğlu, 2003: 595).

North' a göre üretim bölgelerinde meydana gelen büyüme, ihracat faaliyetlerindeki yenilikler sonucu oluşurken bu bölgelerdeki ihracat ürünlerinin talebinde meydana gelen artışlar çoğaltan etkisi yaratabilmektedir. Bu artışlar sonucunda oluşan pozitif etki sadece yatırımlarda değil bölgede bulunan farklı faaliyet türlerinde de etkisini göstermektedir. İhracat bölgelerinde oluşan yatırım ve tasarruf oranlarında artışlar farklı ticari faaliyetleri genişletirken, bu faaliyetler iç piyasa talebine öncelik tanır. Ayrıca ihracatçı endüstrilerin temeli bu noktada atılmaktadır. Teoriden çıkarım yapacak olursak, bölgelerin ihracat faaliyetleri çeşitlenme göstermekle birlikte bazı noktalarda bölgelerin özlerini yitirebilmektedir. Ayrıca firmalar üretim bölgelerindeki kalite düzeyi noktasında doğrudan etkide bulunurken dolaylı olarak da etki gösterebilmektedir. Yerel üreticilerin pazardaki talebe cevap vermesi ve bu sektörlerdeki gelişmişlik düzeyinin artması, ihracat oranlarının ve yapısının sonucunda belirlenirken; ihracatçı sektörün faaliyetlerine de bağlanabilmektedir (North, 1995: 250; Aktaran: Kara, 2013: 54).

İhracata dönük sanayileşme sonucunda, dış piyasaya yönelim artacağından iç pazarda genişleme gözlemlenir. Firmalar üretimlerini uzmanlıklarına göre yaparsa eğer kalite artar, üretim seri hale gelir böylelikle dış piyasalarda rekabet yeteneği gelişir. Bu noktada doğal kaynakların ve emeğin önemi artacağından bu alanda üretim yapmaya önem verilmelidir. Firmalar, ülkedeki doğal kaynaklara yönelik sanayi tesisine ağırlık verirse üretim artacak ve ihracat performansı iyileşecektir.

İhracat küresel piyasalardan faydalanmak için şirketlerin tercih ettiği, dış ticaret koşullarına en uygun türdür. Firmalar piyasanın sunduğu imkanlardan bu yolla yararlanmaktadır. İhracat pazarlama stratejileri şirketlerin ihracat piyasalarındaki kalitelerini ve göstermiş oldukları performans etkileyen temel bir faktör olarak gösterilmektedir. Çeşitli sanayi kuruluşlarında aktif olan şirketlerin ihracat piyasalarındaki başarısı ve istedikleri konumlara gelebilmesi ülkelerin gelişmişlik seviyelerine fayda sağlayacaktır. İhracat, çeşitli sanayi kollarında birçok kuruluş tarafından büyüme ve gelişmenin temel taşı olması sebebiyle ülkeler tarafından teşvik ve destek hususlarından da etkilenmektedir. İhracat konusunda şirketlerin göstermiş olduğu gayretlerde temel alınan koşul, ortaya çıkan üründür ve genellikle

bu ürün değişikliğe konu olmadan dış piyasalarda alıcıya sunulur. İhracat pazarlaması ise kapsamlı değerlendirilmesi gereken bir konu olup şirket gayretlerinin temel koşulu, hammaddeden piyasaya başka bir deyişle alıcıya transfer olmakta ve o piyasayı oluşturan alıcıların ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda oluşmaktadır. Başka bir şekilde açıklanacak olursa dış ticaret piyasalarının esas noktasını belirleyen ürün, ücret, dağıtım ve pazarlama sistem ve tekniklerinin belirlenmesi hedeflenen piyasalara uyum sağlanması önemli hususlardır (Yücel, 2019: 221).

Ar-ge faaliyetlerinde yaşanacak nicel ya da nitel bir artışın inovasyon etkinliklerini de hızlandıracağı öngörülmektedir. Ar-ge ve inovasyon sistemlerinin ihracattaki başarılarını desteklemek için meydana çıkan bu etkinliklere dair başarı stratejileri üretebilmek adına, konuyla ilgili olan firmaların ortak bir karara varması gerekmektedir. Bunun yanında inovasyon ve ar-ge faaliyetlerinin hangi alanlarda daha çok yarar sağladığının belirlenmesi gerekmektedir. Bu sayede verimlilik artışı sağlanarak verilen destek faaliyetleri sonucunda ihracat performansı daha çok artırılabilir. İnovasyon ve ar-ge sistemlerine yapılacak olan yatırım faaliyetleri sonucunda katma değeri yüksek mallar ortaya çıkarılarak rekabette avantaj sağlanabilir. Ülkeler açısından ekonomik büyümeye fayda sağlayıp, dış ticaret açıklarının yok edilmesine dair hedefler uygulanmaya başlanabilir (Ayar ve Erdil, 2018: 65).

İhracat pazarlama teknikleri ile performans arasındaki ilişki, ihracat sisteminin bir kolu olması sebebiyle incelenmiştir. Araştırma makalelerinde, Aaby ve Slater (1989), ihracat performansının bir şirketin iş stratejisinden doğrudan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Faktör çözümlemesi tekniğıyle, pazarlama kararının değişkenliğini incelemektedir. Başarılı ihracat pazarlamasını etkileyen faktörler;

1. Temel şirket teklifi
2. Temaslı bağlantı, yabancı distribütör/ acentelerle
3. İhracat promosyonu
4. Fiyatlandırma (Çavuşgil ve Zou, 1994: 2).

3.7. TÜRKİYE’ DE İHRACAT

Bu bölümde Türkiye’ de farklı dönemlerde ihracatın nasıl şekillendiği ve ihracatı geliştirmek adına ne gibi girişimlerde bulunulduğu ülke şartları altında incelenecektir.

3.7.1. 1923-1945 Dönemi

Cumhuriyetin ilk yıllarında savaşların enkazı ve üretimde yetersizlikler vardı. Dış piyasada bağıllık ve otoritersizlik ekonomiyi ele geçirmişti. Cumhuriyetin ilanı ile “siyasal bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla taçlandırmaktır” isteğinin gerçekleşmesi için öncelikli hedef milli birliği sağlamaktı. Bu sebeple milli sanayi kuruluşları oluşturmak ve bunları üretime geçirmek önem taşımaktaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında hakim olan iktisadi görüş sanayileşmenin varlığıdır. Lozan Barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada Şubat 1923’ te toplanan İzmir İktisat Kongresi çiftçi, sanayici, işçi ve esnafın derdini dinleyerek, iktisadi büyüme açısından fikir ve görüşlerini de önem vererek milli amaçlarla oluşturulmuş yerli sermaye fikrine de sahip çıkıyordu. Önceliği yerli sermayeye vererek yabancı sermaye ile eşitlik sağlanması amaçlanıyordu (Kepenek ve Yentürk, 2001: 509).

Tablo 1
1931-1945 Dönemi Türkiye’nin Dış Ticareti (Milyon \$)

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış Ticaret Dengesi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
1931	59935	60226	291	100,5
1932	40718	47972	7254	117,8
1933	45091	58065	12974	128,8
1934	68761	73007	4246	106,2
1935	70635	76232	5597	107,9
1936	73619	93670	20051	127,2
1937	90540	109225	18685	120,6
1938	118899	115019	-3880	96,7
1939	92498	99647	7149	107,7
1940	50035	80904	30869	161,7
1941	55349	91056	35707	164,5
1942	112879	126115	13236	117,7
1943	155340	196734	41394	126,6
1944	126230	177952	51722	141,0
1945	96969	168264	71295	173,5

Kaynak: TÜİK, 2019

Yukarıdaki tabloya göre 1931-1945 döneminde Türkiye' nin ihracatı dalgalı bir seyir göstermiştir. 1943' te ihracat seviyesi en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Dış ticaret dengesi de dalgalı bir seyir halindedir ve en yüksek seviyeye 1945 yılında ulaşmıştır. İthalat oranları ise, 1938' e kadar artış halindeyken 1938 yılından sonra azalışa geçip sonrasında dalgalı bir seyir izlemiştir. Ayrıca 1931-1945 yılları arasında, ihracatın ithalatı karşılama oranında genel olarak bir artış hali söz konusudur.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonucunda ortaya çıkan tahıl ürünleri ve hammadde stoklarındaki tabii olmayan artışlar sonucunda tahıl ürünleri ve hammadde fiyatlarında ciddi azalmalar yaşanmıştır. Uluslararası pazarlarda tarım ve hammadde fiyatlarının değişmesi Türkiye açısından ihraç gelirlerini düşürerek çiftçilerin bu olaydan çok fazla zarar görmesine neden olmuştur. Ortaya çıkan bu durumdan Türkiye ekonomisi negatif şekilde etkilenmiştir. Bu etki şöyle sıralanabilir:

1. Dış borç ödemeleri ertelenmiş ve ithalat kısılmak zorunda kalınmıştır.
2. Türk tarım ürünlerinin fiyatı gerilemiş ve ihracat gelirleri azalmıştır.
3. Türkiye yapacağı ithalatın finansmanı için borç para bulmakta zorlanmaya başlamıştır.
4. Dış ticaret açığı artmıştır (Koçtürk ve Gölalan, 2010: 56).

3.7.2. 1940-1960 Dönemi

1940-1946 döneminde ekonomik açıdan devletçilik politikaları ile savaş ekonomisinin birlikte hareket ettiğini söylemek mümkündür. II. Dünya Savaşı döneminde uygulanan savaş ekonomisi nedeniyle ara mal ve hammadde ithalatının düşüşe geçmesi ve üretimin azalması dış ticaret hacminde meydana gelen daralmanın sebebi olarak gösterilmektedir (Koçtürk ve Gölalan, 2010: 59).

İkinci Dünya Savaşı devam ederken devlet giderlerinde, vergi fiyatlarında ve kamusal mallarda meydana gelen sürekli artışlar ülke açısından zor bir süreç olarak değerlendirilir. Bu dönemde giderler, kaynak kullanımında meydana gelen zorlukların yaşanmasına sebep olmuştur. Fiyatlarda ortaya çıkan yükselişler nedeniyle halk temel ihtiyaçlarını karşılayamayacak hale gelerek ülke ekonomisi hasar almış ve çıkmaza sürüklenmiştir. İkinci Dünya Savaşı devam ederken ülkeler ihtiyaç duydukları gidermek için ithalattan çok ihracata ağırlık vermişlerdir. Bu

nedenle dış piyasalardan ihtiyaç duyulan malların karşılanmasında zorluklarla mücadele edilmiştir. Türkiye için araştırılacak olunursa, ithalat seviyesindeki azalışlar ihracat seviyesinde meydana gelen artışlar olarak ortaya çıkmaktadır (Yardımcı ve Kutlutürk, 2019: 58).

Tablo 2
1940-1960 Dönemi Türkiye'nin Dış Ticareti (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
1940	80 904	50 035	30 869	161,7
1941	91 056	55 349	35 707	164,5
1942	126 115	112 879	13 236	111,7
1943	196 734	155 340	41 394	126,6
1944	177 952	126 230	51 722	141,0
1945	168 264	96 969	71 295	173,5
1946	214 580	118 889	95 691	180,5
1947	223 301	244 644	- 21 343	91,3
1948	196 799	275 053	- 78 254	71,5
1949	247 825	290 220	- 42 395	85,4
1950	263 424	285 664	- 22 240	92,2
1951	314 082	402 086	- 88 004	78,1
1952	362 914	555 920	- 193 006	65,3
1953	396 061	532 533	- 136 472	74,4
1954	334 924	478 359	- 143 435	70,0
1955	313 346	497 637	- 184 291	63,0
1956	304 990	407 340	- 102 350	74,9
1957	345 217	397 125	- 51 908	86,9
1958	247 271	315 098	- 67 827	78,5
1959	353 799	469 982	- 116 183	75,3
1960	320 731	468 186	- 147 455	68,5

Kaynak: TÜİK

1940-1960 döneminde Türkiye' nin ihracatı dalgalı olarak ilerleme göstermiştir. 1953' te ihracat seviyesi en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Dış ticaret dengesi de dalgalı bir seyir halindedir ve en yüksek seviyeye 1952 yılında ulaşmıştır. İthalat oranları ise, 1953' e kadar artış halindeyken 1953 yılından sonra azalışa geçmiştir. Ayrıca 1940-1960 döneminde, ihracatın ithalatı karşılama oranında genel olarak bir düşüş hali gözlemlenmiştir.

3.7.3. 1960-1980 Dönemi

Türkiye’ de 1960 tarihinden sonra planlı ekonomiye geçmek için uğraşılmış ve 1962’ den itibaren kalkınma planlarının uygulamaya geçilmesi istenmiştir. Planlı ekonominin girişinden 1970 tarihine kadar olan süreçte ortalama enflasyon rakamlarındaki hızlı yükselişler büyüme oranlarının gerisinde bir seyir izlemiştir. Kısaca, 1963-1970, Türkiye’ de görülen ekonomik büyüme programlarının uygulandığı süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat 1970’ ten sonraki süreçte etkisini gösteren genişletici maliye politikasının parasal büyümede oluşturduğu baskıcı tavır, petrol fiyatlarındaki yükselişlerin üretim maliyetlerini yükseltmesi ve yüksek taban fiyatı uygulanmaya başlanması nedeniyle fiyatlarda oluşan istikrarsızlık, Türkiye ekonomisinde baş sorunlarından biri olma yolunda ilerlemiştir (Orhan ve Erdoğan, 2013: 345).

1960 tarihinden sonraki süreçte, ekonomi ve uluslar arası piyasalarda gösterdiğimiz tavırda oluşan farklılaşmalar sonucu yeni bir sürece adım atılmıştır. 1960-1980’ i kapsayan dönemde dış ticaret politikası adıyla “ithal ikameci” tavır sergilenmiştir. 1970’ lerde ortaya çıkan ve iki farklı süreci kapsayan petrol krizi ile birlikte Türkiye büyük hasar alarak ihracat kazançlarının birçoğunu sadece petrol ithal etmek için kullanmıştır. 1974 yılında ise Kıbrıs Barış Harekâtı’ ndan sonraki süreçte, ABD’ nin ülkemiz üzerinde oluşturduğu ambargolar dış piyasalardaki etkinliğimizin negatif olarak etkilenmesine sebep olmuştur (Temiz, 2010: 72).

1970’ li yıllarda ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkileyen iktisadi istikrarsızlık, piyasalardaki iş bölümü ve sanayileşme tekniklerinde farklılıklar meydana getirmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin benimsemiş oldukları ihracata dayalı büyüme teorisi, dünya üretim düzeyindeki dengelerin tekrardan oluşmasını sağlamıştır. Yeni oluşumlar sayesinde sanayi sektöründe üretim yapan gelişmekte olan ülkeler, üretimdeki paylarını artırarak sektöre yön verme konumuna ulaşmışlardır. Bir diğer ifadeyle, 1970 tarihinden sonra dış piyasalarda ticaretin şekli ve üretilen ürünler farklılaşma göstermiştir (Elmas Özağ ve Bodur, 2006: 67).

Türkiye ekonomisi açısından önemli olan 24 Ocak kararlarıyla birlikte sistematik olarak farklılaşmalar başlamıştır. Ekonominin bağımsızlığı şeklinde hedeflenen 1980’ e kadar hayata geçirilen ithal ikameci sanayi politikasından

vazgeçilerek yerine uluslararası piyasalarda büyümeyi vadeden ihracata dayalı sanayileşme politikasına geçilmesi hedeflenmiştir. Fakat bu dönemde sanayi üretimleri için gerekli olan sermaye ve ara malın ithalata dayanması, ihracatın büyük seviyede ithalata dayanması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple sanayi sektöründeki üretim, ihracat ve ithalat arasındaki bağın makro düzeyde birbirini etkiledikleri sonucunun, çeşitli ekonometrik yöntemlerle incelenmesini gerekli kılmıştır (Özcan ve Özçelebi, 2013: 11).

3.7.4. 1980-2000 Dönemi

Türkiye’ de uygulama alanı bulan büyüme stratejileri için iki çeşit süreç öngörülmüştür. 1980 öncesi ithal ikameci politikaya dayandığı görülürken 1980 sonrasında ihracata dayalı büyüme stratejisine önem verilmiştir. Ekonominin uluslararası piyasalarda yer edinme çabaları ve bunun sonucunda ortaya çıkan teşvik uygulamaları 1980 sonrası uygulanan ihracat politikalarında gelişmeler gözlemlenmesini sağlamıştır. İhracatın yapısal değişimi sonucu, Türkiye tarım ihracatçısı seviyesinden sanayi ürünleri ihracatçısı seviyesine yükselmiştir. 1980’ de yaşanan bu değişim, ekonomik büyüme ile ihracatın bağlantısını daha önceki süreçlere göre farklılaştırmıştır (Saatçioğlu ve Karaca, 2004: 36).

Türkiye’ de 1980’ den sonra uygulanmaya başlanan ihracata dayalı büyüme stratejisi, uluslararası piyasalardaki etkinliğin yeterli seviyede olmaması sebebiyle yapısal değişim açısından istenilen sonucu vermemiştir. Bu durumun meydana gelme sebebi ise dış piyasalardaki ürün ve hizmetlerin nitelik olarak yoğunluğunun oluşturulamamasıdır. Bu durum ihracat konusu ürünlerin iş gücü ağırlıklı bölümlerden ortaya çıkması, tam tersi ithal ürünlerin sermaye yoğun ürünlerden ortaya çıkması şeklinde açıklanabilir. Ayrıca ihracat konusu ürünlerin yerine, derecesi fazla olan ürünlerin kullanılması, uluslararası piyasalarda Türkiye açısından istenilen sonucu vermemiştir. Öte yandan reel sektörlerde ara mal ve sermaye mallarının ithal ürünlerden oluşması, katma değer sisteminin önüne geçmektedir. Ayrıca ihracat konusu olan, düşük sermaye üzerine kurulu, iş gücüne dayalı malların üretilmesi tüketim ithalatını artırarak ekonomiyi negatif yönde etkileyecektir. Bir diğer husus ise dış piyasalarda rekabetçi ülkelerin sayıca noksanlığı ve birtakım ülkelerin bağımlı halde olması sebebiyle uluslararası piyasalarda ticareti engelleyici sonuçların meydana gelmesidir (Karakaş, 2017: 262).

1980-2000 dönemini kapsayan süreçte, tekstil ve gıda ürünlerinde ihracatın ithalatı karşılama oranı azalarak ihracat gelirlerinin ithalat giderlerini karşılama oranını azaltmıştır. Farklı piyasalar açısından bu oran artış göstermektedir. Ülkelerin rekabet koşulları incelendiğinde tekstil ve gıda ürünlerindeki rekabet oranı azalma göstermekle birlikte farklı piyasalarda artışlar şeklinde karşımıza çıkar. Genel manada gıda sektöründe rekabet oranı azalma gösterirken sanayi sektörlerinde ithal ikameci yapı rekabeti artırmaktadır (Elmas Özağ ve Bodur, 2006: 72).

1950 tarihinden 1980' li tarihlere kadar toplam ihracat seviyesindeki tarım mallarının payı, sanayi mallarının oranına kıyasla daha yüksek seyir izlemiştir. 1980 tarihinden sonra sanayi mallarındaki ihracatın toplam ihracattaki payında görülen artışlar ve tarım mallarının toplam ihracattaki payında görülen azalışlar sebebiyle sanayi malları ihracatı, tarım malları ihracatından daha yüksek seviyelere çıkmıştır. 1980' den 2013 tarihine kadar toplam ihracattaki sanayi mallarının oranı %100' e yakınken tarım mallarının oranı %0-10 arası bir seyir izlemiştir. Toplam ihracattaki maden faaliyetlerinin oranı ise 1950 ile 1980 tarihleri arasındaki dönemde diğer dönemlere göre %2-3' lük bir artış göstermiştir. 1980' den günümüze kadar olan dönemde ise %2-2,5 civarında görülmüştür (Acaravcı ve Kargı, 2015: 3).

1980' den sonra dış ticarete görülen dışa açık büyüme teknikleri adı altında gelişen yöntemlere Türkiye de dahil olarak 24 Ocak kararlarını ortaya çıkarmıştır. Bu kararlar Türkiye' nin ihracat sisteminde yapısal değişimler ve artışlar gözlemlenmesini sağlamıştır. İhracatta gözlemlenen bu değişimler ihracat piyasalarının ihtiyacı olan nitelikli emeğin de ortaya çıkmasını sağlamıştır (Genç, Değer ve Berber, 2010: 39).

Türkiye' de 1980' den sonra gözlemlenen dış ticaret politikalarında iki farklı dönem gözlemlenmiştir. Teşviklerin sayıca fazla olduğu, TL ağırlıklı ve 1980' lerin ortasına kadar devam eden ilk dönem sayılabilir. Diğer dönem ise döviz kullanımının ortaya çıktığı dönem olarak adlandırılabilir. Bahsedilen bu dönem DPT' nin “döviz kazandırıcı uygulamaları teşvik” faaliyetlerindeki değişimlere dayanarak bunun sonucunda oluşan verilerin sistemleştirilmesini kapsar. 1991 tarihlerinin ilk zamanlarında Türkiye' de dış ticaret politikalarında ihracatın yetersiz olması sebebiyle duraksama dönemi yaşanmıştır. İhracatın teşvik edilmesinde yaşanan değişimin nitelik açısından temel faktörü “hayali ihracat” kavramının tartışmalar

yaratması ve dış piyasadan yeterli desteğin sağlanamaması, sınırlama getirilmesi şeklinde ifade edilebilir (Kepenek ve Yentürk, 2001: 318).

3.7.5. 2000’ den Günümüze

2002 senesinden 2008’ e kadar Türkiye’ de dış piyasalarda genişlemeler görülmüştür. 2008 senesinde Amerika’ da ortaya çıkan kriz, Türkiye’ yi de ekonomik açıdan zora sokmuştur. 2008 ve 2009 seneleri ise krize odaklanarak geçirilen yıllar olmuştur (Doğan, 2013: 227).

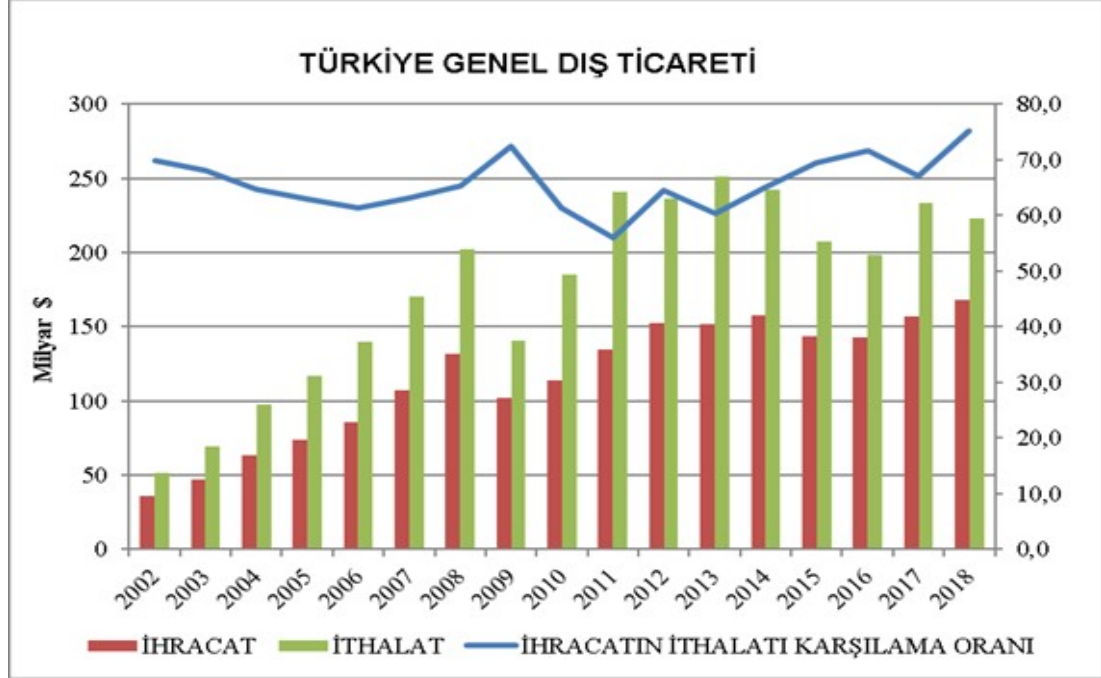
İhracatın Türkiye ekonomisi üzerindeki olumlu etkilerinin devamlılığını sağlayabilmek adına, ülke açısından ihracata dayalı büyüme stratejisi hedefi doğrultusunda ilerlemek ve ihracat rakamlarındaki artışların ekonomik alt yapıyı değişikliklerden sıyrarak devamlılığı sağlanabilir bir ihracat artış politikası uygulayabilmek amacı ışığında ortaya çıkan “İhracat Stratejik Planı” 2004 senesinin ocak ayında uygulanmaya başlanmıştır. Bunun yanında, 2004 senesi ihracat rakamları %33,6 artışla 63,1 milyar dolar, 2005 senesinde %16,3 artışla 73,5 milyar dolar ve 2006 senesinde %16,3 artışla 85,5 milyar dolara yükselmiştir (Temiz, 2010: 73).

Türkiye açısından 1999 senesinde alınan kararlar sonucunda, 2000 senesinde uygulanmaya başlanan döviz kuru belirleme modeli, yaşanan finans krizi ve bugünlere kadar devam eden süreç incelenme açısından önem taşımaktadır. Bahsedilen süreçte Türkiye açısından makro iktisadi teorilere ters durumlar ortaya çıkmıştır. Uluslararası piyasalarda ihracat ve ithalata yön çizen döviz kuru seviyeleri yönü fark etmeksizin 2001 senesinden sonra “2008 dünya genel finansal krizine” kadar devamlı artış halinde görülmüştür. TL’ nin yabancı paralar karşısında değer kazandığı 2003, 2005, 2007 ve 2008 senelerinde bile, tahmin edilenin tersine bir gelişmeyle Türkiye’ nin ihracatında, ithalatında ve doğal olarak büyümesinde eş zamanlı olarak yükselişler gerçekleşmiştir. 2002 senesinden sonra bir yandan dolarda gözlenen devamlı azalışlar, bir yandan da yerli üretim maliyetlerinde gözlenen ciddi artışlara rağmen ihracat oranlarında görülen yükselişler enteresan bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Çamurdan, 2013: 185).

Aşağıda yıllara göre Türkiye genel dış ticareti verilmiştir. Grafiğe göre, ihracat ve ithalat oranlarında 2002’ den 2008’ e kadar düzenli artışlar görülürken,

2008’ den sonra bu artışlarda dalgalanmalar görülmüştür. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise dalgalı bir şekilde ilerleme göstermiştir.

Grafik 6
Türkiye Genel Dış Ticareti

Kaynak: mta.gov.tr

3.8. İHRACAT VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ

İhracat ve büyüme kavramlarının bağlantısı, kalkınma ve büyüme yazınında fazlaca araştırma konusu olan alanlardan biri olmuştur. Bu noktada “ihracat büyümesi, ekonomik büyümenin motoru mu yoksa sadece üvey evladı mıdır?” yönündeki tartışmaların yanı sıra “ihracat ve büyüme arasında sadece eş zamanlı bir ilişki mi vardır?” şeklinde ortaya çıkan konular inceleme alanı bulmuştur. İhracat ve ekonomik büyüme kavramlarına yönelik yapılan ilk incelemeler, Adam Smith ve David Ricardo’ ya dayanmasına rağmen, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı araştıran çalışmalar, özellikle 1980’ li senelerden itibaren şekillenme göstermiştir. Ayrıca 1980’ li tarihler, gelişmekte olan ülke (GOÜ)’ lerde ihracata dayalı büyüme hipotez (İDBH) ya da dış piyasalara yönelme gösteren büyüme teknikleri inceleme alanı bulduğu ve uluslararası piyasaların globalleştiği bir süreç olarak anılmaktadır (Değer, 2010: 260).

İktisat literatüründe yer alan büyüme teorileri, geniş çerçevede ülkelerin gelişmişlik düzeylerini incelemenin yanı sıra büyümenin kaynaklarını dahil ettikleri

çeşitli gözlemsel incelemeler yapmışlardır. Söz edilen bu incelemeler içerisinde önem derecesi yüksek olan “ihracata dayalı büyüme teorisine” göre uzun dönemli büyümenin gerçekleşebilmesi ihracat oranlarının artmasına bağlıdır. Çünkü ihracat oranlarındaki artışlar; ülkelerin ekonomik düzeylerinin yükselmesi, genişleme faaliyetlerinin etkinleştirilmesi ve büyüme kaynaklarından olan sermaye artışı, yatırım, üretim gibi faktörlerin sağlamlaştırılmasına katkı sağlamaktadır. Fakat bu yükselişler gelişmekte olan ülkelerde geçerli olmadığı yönünde çeşitli incelemeler göz önüne alınmıştır. Öyleyse geniş çerçeveden baktığımızda ihracat oranlarındaki artışlar, gelişmekte olan ülkelerin kaynaklarında oynamalar yaparak üretimin olumsuz etkilenmesine sebep olmaktadır. Literatüre bakacak olursak genel manada ihracat ve ekonomik büyüme arasında görüş ayrılıkları vardır (Özpolat, 2019: 531).

Ekonomilerdeki en temel problemlerden biri de ekonomik büyümedeki artışların nasıl gerçekleşebileceğidir. Bu problemin giderilmesinde en temel gidişatlardan biri ise ihracat oranlarını yükseltmektir. Çünkü ihracat oranlarında meydana gelen yükselişler ekonomilerde ürün ve hizmetlerin miktarını da artıracaktır. İhracat oranlarındaki yükselişler üretimin artmasına olumlu yönde katkı sağladığı iktisat yazınında “ihracata dayalı büyüme hipotezi” olarak adlandırılmaktadır. İhracatın büyüme üzerinde oluşturduğu etki şu şekilde ifade edilebilir:

1. İhracat rekabet artışı sağlayarak dış pazarlarda kaynak üretiminin gelişmiş düzeyde ülkeye girişine, teknik altyapının yaygınlaştırılmasına, yönetim ve organizasyonun sağladığı güven duygusuyla daha verimli koşullarda üretimin gerçekleştirilmesine teknolojik faaliyetleri yaygınlaştırılmasına, ülke ekonomilerinde verim ve kalitenin artırılarak nitelikli iş gücünün ortaya çıkmasına ve fiyat kontrol mekanizmasının ortaya çıkmasına yardımcı olur.
2. Dış piyasalarda verimin ve kalitenin artması ve yeni teknoloji kanallarının yaygınlaştırılması sağlanarak ekonomik büyümeye katkı sağlanabilir.
3. İhracat, rekabet olanaklarından faydalanma avantajı sunar. Buna ek olarak, hem iç piyasada hem de dış piyasada çeşitli imkanlar elde edilmesini sağlar. Emek girdilerinin azaltılması, milli üretimde dış piyasanın talebinin artırılması, yeni yatırım kanalları oluşturularak bu alanlara daha fazla yatırım imkanı verilmesi, uzmanlaşma ve iş bölümü çerçevesinde üstünlük sağlanması bu imkanlara örnek olarak verilebilir.

4. İç piyasada geniş bir yapı sergileyemeyen ekonomiler, ihracat kanalıyla ölçek ekonomilerinde istedikleri konuma gelebilirler.
5. İhracatın tanıtımı, ülkeye döviz girişinin artmasına yarar sağlayarak dış ödemelerdeki döviz baskısını aza indirger. Bu sayede ürün ve hizmet ithalatının da artışına olanak tanır. İhracat oranlarındaki artışlar, ek olarak farklı girdi türleri ve sermaye ürünleri vb. olmayan ülkelerde, milli üretimi artırıcı ve ithalat sınırını yüksek seviyelere çıkararak ekonomik büyümede itici rol oynamaktadır (Şimşek, 2003: 43-44).

Ekonomik büyüme ihracatı, ihracat da ekonomik büyümeyi etkilediği için karşılıklı etkileşimden söz etmek mümkündür. Ekonomik büyümenin ihracatta bıraktığı etki ülke gelirleri açısından, ülkede yapılan ihracat miktarında ne çeşit bir etki göstereceği sonucunu içerir. İktisadi büyüme için gereken döviz girişinin ihracat kanalıyla ülkeye girmesi ihracatın ne derece önemli olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Ülkelerin uyguladığı politika ve yöntemler kriz dönemleri dışında, gerek ihracat gerek ekonomik büyümede ciddi gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Takım, 2010: 316).

Ekonomilerin ihracat artışlarından yarar sağlamaları arz talep dengesine göre belirlenmektedir. İhracat ürünlerindeki arz talep dengesi fazlaysa ekonomik büyüme de o oranda fazlalaşır. İhracat ürünlerindeki arz talep esnekliği, gelişmiş ülkelere daha belirgin artışlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden ihracat oranlarından pozitif etkilenen gelişmiş ülkelerin ekonomik büyümeleri, gelişmekte olan ülkelere kıyasla daha yüksektir (Kılavuz ve Topcu Altay, 2012: 201).

İhracat oranlarındaki artışlar, ülkeye döviz girişlerini aktararak dış ödemeler sistemindeki döviz dengesini sağlar. Bu sayede ithalat oranlarını yükselterek ülkede var olmayan ve yerli üretim için gerekli olan hammadde ve sermaye ürünlerinin ithalatını kolaylaştırıp iktisadi büyümede önemli bir görev alır. Ekonomik büyümeden dış ticarete ve beşeri sermaye stokuna yönelik bir akış da söz konusudur (Şimşek ve Kadılar, 2010: 121).

Hükümetlerin dış piyasalara karışmasındaki temel husus daima ithalatın daraltılması yönünde şekillenmeyip ihracat yapma isteğinin de uyandırılmasıdır. Bu nedenle farklı tedbirler alınabilmektedir. Bu tedbirlerden arasında; ihracatçı firmaya

vergi iadesi yapılması, dolaysız prim ödemesi, ihracata yönelik mal üreten firmalara minimum faiz oranlarıyla kredi tahsis edilmesi, ihraç ürünü satın alacak yabancı ithalatçılara uygun oranlarda kredi tahsisi vb. bulunmaktadır (Seyidoğlu, 2003: 175).

İhracatın ekonomik büyümeye etkileri araştırmalara konu olmuş ve bu araştırmalar sonucunda pozitif etkilediği ortaya çıkmıştır. Bu faydalardan en önemlisi ülkeye sağladığı döviz girişidir. Bunun yanında teknoloji ve ar-ge faaliyetlerinin ülkeye çekilmesi de teknoloji ihracatı kapsamında değerlendirilir. İhracat ekonomiyi dolaylı olarak da etkilemektedir. Bu etkiyi pozitif dışsallıklar veya negatif dışsallıklar yoluyla gerçekleştirmektedir (Basılğan, 2020: 135).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİ

Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi, ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi birçok çalışmaya konu olmuştur. Günümüzde artan ticari serbestleşme sebebiyle beşeri sermaye ve ihracat arasındaki ilişki inceleme alanına girmiş ve güncel konular arasında yer edinmiştir.

Beşeri sermaye kavramının ihracatla olan ilişkisini incelersek, beşeri sermayenin doğru kullanımı ülke ekonomisine pozitif etki sağlamaktadır. Bu pozitif ilişki dış ticaret üzerinde de etki göstermektedir. Nitekim ülke açısından değerlendirecek; bir ülkede sağlık hizmetleri, eğitim, iş gücü vb. beşeri sermaye faktörleri ne kadar gelişmiş olursa o derece dış yatırımlar ve döviz girişi artar. Yatırımcı sadece fiziki sermayesi gelişmiş bir ülkeyi tercih etmek yerine fiziki sermayenin yanında beşeri sermayesi de gelişme gösteren ülkeleri tercih eder.

Bu noktaya kadar incelediğimiz beşeri sermayenin, ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucu birçok araştırmada ortaya konmuştur. Ekonomik büyüme dediğimiz olgu içinde dış ticaret faktörü de vardır. Dış ticaret bir ekonominin olmazsa olmazıdır. Dış ticaret olarak ele alacağımız faktör ihracattır.

Beşeri sermaye nasıl ekonomik büyümeyi etkiliyorsa ihracatın da ekonomik büyüme üzerinde etkisi büyüktür. Bir ülke sadece iç ticaret yaparak gelişme gösteremez. Dışa açılıp ülkeye döviz girişi sağlaması gerekir. Döviz girişinin yöntemlerinden biri ihracat yani dış satımdır. Ülke içinde üretilen yerli malın, dış piyasada satışı şeklinde gerçekleşir. Bir diğer yöntem ise ülkeye yabancı yatırımcı ve turist çekerek döviz girişi sağlamaktır. Bu yöntemleri uygulayan ülkeler dış pazarda söz sahibi olarak kısa sürede gelişme gösterir.

Ancak bu yöntemlerin uygulanabilmesi için bazı kurallar vardır. Yabancı yatırımcı her ülkede yatırım yapmak istemeyerek kendini güvenceye almak isteyecektir. Bu yüzden yatırım yapacağı ülkede bazı özellikler arayacaktır. Örneğin teknolojik alt yapısı gelişmemiş, eğitim ve sağlık imkanları kısıtlı bir ülkede yatırım yapmak istemeyecektir. Çünkü bu faktörlerin gelişme gösterdiği ülkede yatırım

yapmak hem daha az masraflı hem de daha verimli olur. Yatırımcı eğitimsiz bireyi eğitmek veya teknolojik alt yapıyla uğraşmak yerine hazırda bulunan ülkeleri tercih eder. Benzer şekilde turistler içinde aynı durumlar geçerlidir. Bu olumsuz durumlar ancak beşeri sermaye yatırımlarıyla aşılabılır.

Beşeri sermaye faktörlerinden eğitim, bireyin gelişimini doğrudan etkiler. Eğitim beraberinde teknolojiyi de getirir. Eğitim aynı zamanda ülkeyi daha yaşanılır ve refah düzeyi yüksek bir yer haline getirir. Teknoloji, gelişme gösterirse ülke daha yaşanılır bir hale gelir ve beyin göçü azalır. Teknolojinin gelişmesiyle ülkenin ithalatçı konumdan ihracatçı konuma geçmesi kolaylaşır. Bu sayede dışa bağımlılık azalır. Ham madde ihracatı yerine ham madde işlenerek işlenmiş ürün ihracatı yapılır.

Hammadde ihracatı yapan ülkeler gelişmemiş ülkelerdir. Çünkü hammaddeyi işleyecek teknoloji yoktur. Hammaddeyi ucuza satarak işlenmiş halini çok yüksek fiyatlarla geri alırlar. Ülkelerinde teknoloji üretilmediği için dar boğazdan kurtulamazlar; bu sebeple gelişme gösteremezler. Dışarıdan teknoloji alacak maddi imkanları olmadığı için de bu paradokstan kurtulamazlar. İşte bu noktada devreye beşeri sermaye girmektedir. Beden gücü yerine beyin gücünü kullanan bireyler ve beyin gücünü kullanması için bireye fırsat tanıyan, imkan sunan ülkeler kısa sürede gelişme göstererek dar boğazdan kurtulurlar. Bunun örneklerine tarihte çokça rastlanmıştır.

Ekonomik gelişimlerinde ihracata önem veren ülkeler, teknoloji üretiminin yanında ham madde ve iş gücünü de dikkate almalıdırlar. Ülkedeki doğal kaynaklar önemli hammadde konumundadır. Bir ülkede doğal kaynak varsa, bu kaynak en iyi şekilde değerlendirilmelidir. Böylelikle büyük ölçüde hammadde ve fiziki sermaye karı elde edilir. Bu kar beşeri sermayede kullanılarak üretim kalitesi artırılabilir. Ayrıca üretimde doğal kaynakların kullanılması, ülkeye uyumlu sanayi tesislerinin oluşumuna, emek ve beşeri sermayeye önem verilmesi ise işsizliğe getirilen çözüm yollarından olacaktır.

Gelişmiş ülkelerin ihracata verdiği önem sadece ekonomi temelli olmayıp hayatın çeşitli alanlarını etkilemektedir. İhracat sayesinde ülkeye döviz girişinin yanı sıra teknolojik gelişmeler, siyasi ve sosyal birçok alanda yeniliklerin girişi sağlanır. Bu yeniliklere duyulan ihtiyaç, gelişmişlik düzeyinin sadece ekonomik olmadığını

göstermektedir. İhracatın sadece makine, teçhizat vs. olmayıp eğitim, teknoloji ve sağlık gibi faktörlerin de ihracat unsuru olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde gelişmiş ülke tanımı tüm bu faktörlerin tamamını kapsamaktadır. Bu sebeple ihracat ve beşeri sermaye kavramı etkileşim halindedir ve ekonomik büyümenin olmazsa olmazıdır diyebiliriz.

Günümüz bilgi çağında temel üretim faktörü o bilgiyi uygulayan insan gücü olan beşeri sermayedir. İnsanların bilgiye ulaşmalarındaki en temel yol eğitimidir. Eğitim sisteminde bireye öğretilen geçmiş nesillerin deneyimleri ışığında ortaya çıkardıkları bilgi olarak karşımıza çıkar. Bu yüzden eğitim alan birey, eğitim aldığı hususta belirli bir süreç zarfında kazandığı tecrübeler sonucu oluşan bilgiye kısa zamanda ulaşabilecektir. Bilgi ile bezenmiş bireyler beşeri sermaye stokunu ortaya çıkartmaktadır. Bilgiye sahip olmanın yegane yolu eğitim olduğu için beşeri sermaye stoku eğitimle paralel olarak artacaktır (Serel ve Masatçı, 2005: 49).

Bireye verilen eğitimin temelinde, teknoloji üretmenin yanı sıra kişisel hak ve özgürlüklere saygı olmalıdır. Ne yazık ki bazı ülkeler bu gibi sorunlar yüzünden, hammadde kaynakları bakımından zengin olmalarına rağmen sömürge altındadır. Bu ülkelerde yaşayan bireylerin yaşam hakkına saygı duyulmadığı için ekonomilerinde söz sahibi değildirler. Bu noktada eğitim sadece gelişmemiş ülkeler için değil gelişmiş ülkeler için de oldukça önemli bir beşeri sermaye faktörüdür.

İnsanların elinde bulunan ve onlara emek piyasalarında yüksek gelir artışı sunan kabiliyet ve becerilerin bir kısmı genetik faktörlerle geçmekte iken geriye kalan birçok kabiliyet ve beceriler aldıkları eğitim sonucu ortaya çıkar. Bu yüzden iş görme çağındaki kişiler, vakitlerini nasıl değerlendirecekleri hakkında karara varmak durumundadırlar. İşçiler para kazanmayı tercih ettiklerinde, emek sektöründe birtakım beceri ve kabiliyetleri sonucu çalışabilirler veya para kazanmaktan vazgeçerek beceri ve kabiliyetlerini üst düzeye çıkarmak adına eğitimlerine devam edip eğitim masraflarını karşılamayı tercih edebilirler. Bu tercihin sonucunda beşeri sermaye donanımlı hale gelerek ücret gelirinde artışlar beklenebilir. Bu konuda istenilen sonucun yaşanması için, beşeri sermaye donanımının piyasadaki getiriden fazla olması yani gelişen kabiliyet ve becerilerin piyasa tarafından talep edilmesi önem arz eder (Canpolat, 2000: 269-270).

Eğitimin teknolojiyi, teknolojinin de ihracatı etkilediği noktada ekonomik büyüme gerçekleşir. Bunun gerçekleşmesi için beşeri sermaye devreye girer. Beşeri sermayenin ihracatı etkilediği bir diğer nokta ise teknoloji transferidir. Beşeri sermaye sayesinde ülkeye giren teknoloji, ihracatı pozitif etkiler.

İhracatın gelişmekte olan ülkelerde beşeri sermaye birikiminin artmasını kolaylaştırabileceği birçok kanal vardır. Birincisi, dış ticaret sayesinde, gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere teknoloji transferi kolaylaşır. Teknolojik transferler, vasıflı iş gücünün becerilerinin artmasına yardımcı olarak insan sermayesi yatırımlarını teşvik edebilir. İkincisi, ihracat yaparak öğrenmeye önemli bir katkı sağlar. Üçüncüsü; ihracatı, sermayeyi ve iş gücü verimliliğini artıran yönetim, pazarlama ve üretimde uzmanlaşma dahil olmak üzere teknolojik yayılımı hızlandırır (Narayan ve Smyth, 2004: 27).

Stokey, sermaye hareketlerine açık gelişmekte olan ülkeler için fiziki sermaye ile niteliksiz iş gücü arasındaki ikame ve fiziksel sermaye ile nitelikli iş gücü arasındaki tamamlayıcılık ilişkisinin dikkate alındığında, dış ticaretin ücretlerde keskin artışlara ve iş gücünün beceri ve yetenekleri ve dolayısıyla dış ticaretin beşeri sermaye yatırımlarını hızlandıracağını vurgular. Ayrıca, dış ticaret ile beşeri sermaye arasındaki nedensellik ilişkisi diğer yönde hareket edebilir ve beşeri sermayedeki gelişmeler ihracatta iyileştirmeler yapabilir. Beşeri sermaye birikimi, iş gücünün kalitesini ve faktör verimliliğini artırarak ihracatta rekabet avantajı yaratarak daha fazla ihracatı ve ekonomik büyümeyi teşvik edebilir. Ekonomik büyümenin beşeri sermaye birikimi ve dış ticaret üzerinde de bir geri besleme etkisi olabilir (Chuang, 2000: 712).

GSYİH büyümesinin belirleyicileri hakkında önceki ampirik araştırmalar, çelişkili sonuçlar vermiştir. Ortalama eğitim ve ihracat yönelimi arasındaki etkileşim, önceki çalışmalar tarafından ihmal edilmiştir. Ticaret politikaları ile eğitim harcamaları arasında yüksek derecede bir tamamlayıcılık vardır ve ihracat hipotezi için yeni ampirik destek sağlar. Oryantasyon ekonomik büyümeye katkıda bulunur. Ortalama eğitim ile ihracat / GSYİH oranındaki büyüme arasındaki etkileşim, önceki ampirik çalışmalarda dikkate alınmamıştır. Levin ve Raut' un çalışmasına göre, ticaret politikaları ve eğitim harcamaları arasında yüksek derecede bir tamamlayıcılık olduğunu gösterir ve ihracat yöneliminin ölçeğe göre artan getiri ve diğer sektörel

verimlilik farkları yoluyla ekonomik büyümeye katkıda bulunduğu hipotezine yeni ampirik destek sağlar (Levin ve Raut, 1997: 170).

Eğer bir ülkede ihracat uygulanırken yeni teknoloji ve üretim teknikleri geliştirilemeyip, yeni ürünler elde edilemiyorsa, Ar-ge çalışmaları yeterli değilse, üretilen ürünler zaruri ihtiyaçları karşılayıp yeni teknolojileri beraberinde getiremiyorsa ülkeye giren döviz girişinin ekonomik büyümeye doğrudan katkısı olmayacaktır. Bu gibi sorunların çözümü teknoloji üretiminden, teknoloji üretimi ise beşeri sermayenin eğitilmesinden geçmektedir. Verilen eğitim kadar, eğitimin niteliği, kalitesi ve uygulanabilirliği de önemlidir. Birçok ülkede verilen eğitim, sadece teoride kalmaktadır. Özellikle Ar-ge çalışmalarının yapılabilmesi için uygun alt yapı sağlanmalıdır.

İktisadi büyüme, fiziki ve beşeri sermaye stoku, ticaret, rekabet koşulları, fiyatlarda oluşan dalgalanmalar, siyasal sebepler, gelir dağılımı ve coğrafi faktörler vb. farklı sebeplere dayanır. Ekonomi yazınında, bahsedilen bu farklılaşmalar ile iktisadi büyüme arasındaki bağlantı birden çok araştırmada inceleme konusu olmuştur. Bu noktada 1960' lı senelerde ülkelerin büyümesindeki artışları yalnızca emek ve sermaye faktörlerine göre şekillenmediği bunun yanında ihracat oranlarındaki artışların da önemli bir değişken olduğu söylenerek "İhracata Yönelik Büyüme Yaklaşımının" uygulama alanı bulmasına zemin hazırlanmıştır (Karagöl ve Serel, 2005: 1030).

İçsel büyüme teorisine göre, beşeri sermaye, bilgi, teknolojik gelişmeler, piyasa çeşitliliği gibi hususlar önem taşır. Uluslararası pazarda ülkelerin üretim yaparken yalnızca piyasa çeşitliliğine bağlı kalmayarak ölçek ekonomilerinden faydalanmaları buna ek olarak bilgi, beceri ve sermaye çeşitliliği içine girerek fayda sağlamaları gerektiği aktarılmıştır. Dış piyasalara dahil olan üreticilerin rekabet sisteminde olmalarından dolayı daima gelişim gösterecekleri bu sayede kalite ve karlılığın yükseleceği ifade edilmiştir (Demir, Kutlar ve Üzümcü, 2005: 181).

İktisadi büyümenin yanında artan gelire ek olarak yeni yatırım türleri ortaya çıkmıştır ve teknolojik gelişmeler yaşanmaktadır. Bunun sonucunda dış pazardaki rekabet sistemi gelişmekte ve ihracata olumlu anlamda faydalar kazandırmaktadır. Yarar artışı ile birlikte teknolojik gelişmeler birim maliyetlerin oranının düşürülmesine yardımcı olur. Ülkede yapılan ihracata ait piyasalarda büyümenin

ortaya çıkardığı verim artışı sağlandığı koşulda, ihracat olumlu anlamda etkilenip artışa geçecektir. Bu yüzden ihracat, dünya ekonomilerinde görüldüğü gibi Türkiye açısından da büyüme ve gelişme sağlayacaktır. Sonuç olarak Türkiye’ de “ihracata yönelik büyüme stratejisinin” sürdürülmesinde yarar bulunduğu söylenebilir (Yılmaz ve Ünver, 2019: 1024).

Ekonomik gelişmede beşeri sermaye stokunun verimliliğinin artırılması dış piyasalar adına önemli bir adımdır. Bu gelişmeler, ülkelerin ulusal, yerel ve bölgesel düzeylerinde gelişme kaydedecektir. Bu sebeple gelişme gösterilen alanlar ülke ekonomisine doğrudan katkı sağlarken toplumsal gelişmeye de yarar sağlayacaktır. Bu yüzden bölgeler arasındaki farklılaşmaların en aza indirgenmesi ve adaletli gelir sistemi sağlanmasına katkıda bulunacaktır. Bölgeler bazında değerlendirilecek olursak, “bölgesel kalkınma ajanslarının” desteklenmesinde yarar vardır (Çelik, Recepoğlu ve Doğan, 2014: 47).

Ülkelerin gelir seviyeleri ve ihracat oranları sermayeyi farklı düzeylerde etkilemektedir. Örnek verecek olursak; devletin ve kişilerin, gelir seviyesi baz alınarak beşeri sermaye birikimini ve verimliliğini yükseltecek biçimde eğitim ve sağlık harcama oranları üst düzeye çıkabilmektedir. Buna ek olarak ihracat kanalıyla dış piyasalardaki hareketliliğin, ürün hizmet ve teknolojinin yanında çeşitli yönetim faaliyetlerinin ülkeye girişi ve bu sayede beşeri sermaye kalitesinin artması sağlanmaktadır. Başka bir deyişle ekonomik büyüme, beşeri sermaye ve ihracat arasındaki ilişki birbirini destekleyen bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır (Genç, Değer ve Berber, 2010: 30).

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’ DE BEŞERİ SERMAYE VE İHRACAT ARASINDAKİ İLİŞKİYE YÖNELİK EKONOMETRİK UYGULAMA

Bu bölümde beşeri sermaye ile ihracat arasındaki ilişkiye yönelik ekonometrik uygulama yer almaktadır. Bu bağlamda, sırasıyla veri seti ve çalışmanın modeli, araştırmada kullanılan yöntem, ARDL modeli ve ekonometrik analiz sonuçlarına yer verilecektir.

5.1. MODEL VE VERİ SETİ

Bu çalışmada Türkiye’de 1988-2018 dönemi yıllık veriler dikkate alınarak beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda ihracat ve gayrisafi yurtiçi hasıla değişkenlerine ait veriler Dünya Bankası (OECD) üzerinden, beşeri sermaye (yükseköğretim okullaşma oranı) verileri ise TÜİK verilerinden temin edilmiştir. Bu çalışmada kullanılan değişkenler, değişkenlerin tanımları ve elde edildikleri kaynak tablo 3’ te gösterilmiştir. Analiz ise EViews 11 paket program kullanılarak yapılmıştır.

Tablo 3
Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Simge	Tanım	Kaynak
HC	Beşeri Sermaye (Yükseköğretim Okullaşma Oranı)	TÜİK
EX	İhracat (Mal ve Hizmet Miktarı) (Dolar)	OECD
GSYH	Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Dolar)	OECD

Çalışmada kullanılan temel model aşağıdaki gibidir;

$$EX_t = \alpha_1 + \alpha_2 GSYH_t + \alpha_3 HC_t + \mu_t$$

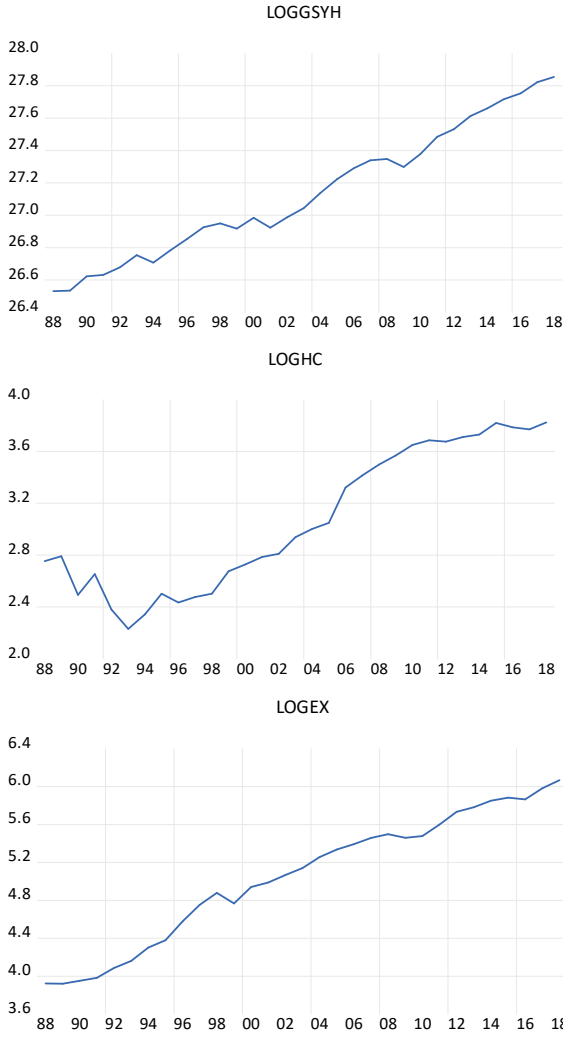
Modelde bağımlı değişken EX ihracatı, bağımsız değişkenlerden GSYH gayri safi yurtiçi hasılayı, HC beşeri sermayeyi (yükseköğretim okullaşma oranı) ve μ_t hata terimini göstermektedir. Modeldeki tüm değişkenler logaritmik forma dönüştürülerek değişkenlerin esneklik değerleri elde edilmiştir.

Tablo 4

Değişkenlere Ait Veriler

Yıl	EX (Milyar Dolar)	GSYH (Milyar Dolar)	HC(Yükseköğretim okullaşma oranı)
1988	50.589	333.331	15,7
1989	50.458	334.299	16,3
1990	52.048	365.276	12,1
1991	53.673	367.907	14,2
1992	59.578	386.433	10,8
1993	64.156	416.000	9,3
1994	73.895	396.581	10,4
1995	79.796	427.824	12,2
1996	97.318	459.396	11,4
1997	115.929	494.208	11,9
1998	131.386	506.089	12,2
1999	117.737	489.575	14,5
2000	139.877	523.518	15,3
2001	146.776	493.416	16,2
2002	158.725	525.230	16,6
2003	170.960	555.500	18,9
2004	191.755	609.917	20,1
2005	207.732	664.762	21,1
2006	219.575	710.950	27,7
2007	234.894	746.807	30,4
2008	244.017	752.893	33,1
2009	235.191	716.580	35,5
2010	239.240	776.967	38,5
2011	270.152	863.988	39,9
2012	309.318	905.360	39,5
2013	324.576	982.188	40,9
2014	347.549	1.030.705	41,7
2015	358.805	1.093.418	45,6
2016	352.555	1.129.753	44,1
2017	396.305	1.214.507	43,4
2018	431.905	1.250.444	45,8

Grafik 7
Değişkenlere Ait Zaman Serilerinin Grafiği

5.2. YÖNTEM

Çalışmada izlenen adımlar şu şekildedir;

- Değişkenlerin logaritması alınmıştır.
- Öncelikle Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri çerçevesinde verilerin durağanlık analizleri yapılmıştır.
- Veriler arasındaki uzun dönem ilişkisini tespit etmek için ARDL yöntemi (Auto-Regressive Distributed Lags) uygulanmıştır.
- ARDL modeline göre kısa ve uzun dönem tahmin sonuçları incelenmiştir.
- Modelin kararlılığını incelemek için CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri incelenmiştir.

- Bir diğer adımda ise değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı Granger nedensellik analiziyle tespit edilmiştir.

5.2.1. Durağanlık Analizi ve Birim Kök Test Sonuçları

Yapılacak analizde ilk olarak değişkenler arasındaki eşbütünleşme düzeyinin kontrol edilmesi ve birim kök içerip içermediklerine bakılması gerekir. Bunun sonucunda zaman serisi analizlerinden uygun olan bir ekonometrik yöntem seçilir. Bu sebeple, ampirik çalışmalarda sık kullanılan genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi (Dickey ve Fuller, 1981) ve Phillips-Perron (PP) testi (Phillips ve Perron, 1988) ile göreceli olarak yeni ve daha güçlü olan ve Eliot, Rothenberg ve Stock (1996) tarafından geliştirilen genelleştirilmiş en küçük kareler (GLS)-trentten arındırılmış Dickey-Fuller (DFGLS) birim kök testi kullanılmıştır. Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri MacKinnon (1991) tarafından oluşturulmuş aynı kritik değerleri kullanırken, DF-GLS birim kök testinin kritik değerleri Eliot, Rothenberg ve Stock (1996) tarafından hesaplanmıştır (Aktaran: Savaş, 2011: 48).

Bu bölümde öncelikle, kullanılan serilerin durağanlık seviyelerini belirlemek amacıyla birim kök testleri uygulanmıştır.

Çalışmada verilerin durağanlık analizi için ADF (Augmented Dickey Fuller) ve PP (Phillips Peron) birim kök testleri uygulanmış ve sonuçlar aşağıda verilmiştir.

5.2.1.1. Augmented (Genişletilmiş) Dickey-Fuller Birim Kök Testi

ADF testi için kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

$H_0: \delta = 0$ ise seriler durağan değildir, birim kökü vardır.

$H_1: \delta < 0$ ise seriler durağandır, birim kökü yoktur.

Olasılık değeri %5' ten küçükse H_0 hipotezi %5 anlamlılık seviyesinde reddedilir, şayet %5' ten büyükse H_0 hipotezi reddedilemez ve serinin durağan olmadığı kabul edilir.

Tablo 5
ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Birim Kök	Test Denklemleri	t-istatistik	p-değeri
LEX	Düzeyde	Sabitli	-0.735477	0.8226
		Sabitli ve Trendli	-1.504231	0.8056
	1. Fark	Sabitli	-5.218465	0.0002*
		Sabitli ve Trendli	-5.26731	0.0001*
LHC	Düzeyde	Sabitli	0.146186	0.9641
		Sabitli ve Trendli	-2.845276	0.1934
	1. Fark	Sabitli	-5.435260	0.0001*
		Sabitli ve Trendli	-5.704952	0.0000*
LGSYH	Düzeyde	Sabitli	0.492412	0.9836
		Sabitli ve Trendli	-2.306147	0.4181
	1. Fark	Sabitli	-5.945923	0.0000*
		Sabitli ve Trendli	-5.904699	0.0002*

*: p<0.05 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 5’ te verilen ADF (Augmented Dickey-Fuller) testinin sonuçlarına göre, modelde kullanılan LGSYH, LEX ve LHC değişkenlerinin 1. farkı alındığında, %5 anlamlılık düzeyinde birim kök içermediği, durağan olduğu görülmektedir. Sonuç olarak LGSYH, LEX ve LHC değişkenlerinin ise I(1)’de durağan oldukları tespit edilmiştir.

5.2.1.2. Phillips- Perron Birim Kök Testi

PP testi için kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

$H_0: \delta = 0$ ise seriler durağan değildir, birim kökü vardır.

$H_1: \delta < 0$ ise seriler durağandır, birim kökü yoktur.

Bu test de ADF testine benzer olarak, olasılık değeri %5’ ten küçükse H_0 hipotezi %5 anlamlılık seviyesinde reddedilir, şayet %5’ ten büyükse H_0 hipotezi reddedilemez ve serinin durağan olmadığı kabul edilir.

Tablo 6
PP Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Birim Kök	Test Denklemi	t-istatistik	p-değeri
LEX	Düzeyde	Sabitli	-0.780277	0.8103
		Sabitli ve Trendli	-1.578077	0.7778
	1. Fark	Sabitli	-5.231214	0.0002*
		Sabitli ve Trendli	-6.038491	0.0002*
LHC	Düzeyde	Sabitli	0.061020	0.9571
		Sabitli ve Trendli	-2.845276	0.1934
	1. Fark	Sabitli	-5.462611	0.0001*
		Sabitli ve Trendli	-5.702831	0.0000*
LGSYH	Düzeyde	Sabitli	1.487211	0.9989
		Sabitli ve Trendli	-2.334354	0.4040
	1. Fark	Sabitli	-6.110198	0.0000*
		Sabitli ve Trendli	-7.492121	0.0000*

*: $p < 0.05$ düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 6’ da verilen PP (Phillips-Perron) testinin sonuçlarına göre, modelde kullanılan LGSYH, LEX ve LHC değişkenlerinin 1. farkı alındığında, %5 anlamlılık düzeyinde birim kök içermediği, durağan olduğu görülmektedir. Sonuç olarak ADF ve PP testlerinin sonuçlarına göre; LGSYH, LEX ve LHC değişkenlerinin ise I(1)’ de durağan oldukları tespit edilmiştir.

5.3. EKONOMETRİK UYGULAMA

Bu çalışmada, gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH), ihracat (EX) ve beşeri sermaye (HC) arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test etmek için, Pesaran vd. (2001)’ın ARDL (Auto-Regressive Distributed Lags) sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Sınır testi yaklaşımı iki aşamadan oluşmaktadır: İlk aşamada, değişkenler arasında uzun

dönemli bir ilişkinin bulunup bulunmadığı test edilmektedir. İkinci aşamada, kısa ve uzun dönem parametreleri türetilerek tahmin edilmektedir. ARDL sınır testi yaklaşımının en önemli avantajı, incelenen değişkenlerin $I(0)$ veya $I(1)$ olduğuna yani durağanlık derecelerinin farklılığına bakılmaksızın uygulanabilmesidir.

5.3.1. Eş Bütünleşme Analizi

ARDL analiz yönteminde, ilk olarak uzun dönemli ilişkinin varlığı sınır testi ile belirlenir. Eş bütünleşme ilişkisinin varlığının test edilmesi için yapılan sınır testi yaklaşımıyla F testi yapılmıştır.

Eğer hesaplanan F istatistiği;

H_0 : Seriler arasında eş bütünleşme ilişkisi yoktur. (Alt kritik değerden küçükse)

H_1 : Seriler arasında eş bütünleşme ilişkisi vardır. (Üst kritik değer üzerindeyse)

Son olarak hesaplanan F istatistiği alt ve üst kritik değeri arasındaysa kesin bir yorum yapılamamaktadır.

5.3.2. Eş Bütünleşme Analiz Sonuçları

Tablo 7
ARDL Sınır Test Sonuçları

Anlamlılık Düzeyi	Alt Sınır-I(0)	Üst Sınır-I(1)	k	F-statistic
%10	3.17	4.14	2	6.6381
%5	3.79	4.85		
%1	5.15	6.36		

Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak alınmıştır ve modelde trend kullanılmamıştır.

Tablo 7 incelendiğinde ARDL tahmin sonucuna göre F-istatistiği 6.6381 olarak bulunmuştur. Bu F istatistiğinin karşılaştırılacağı kritik değerler ise Peseran vd. (2001) tarafından verilen tabloda %5 anlamlılık düzeyinde alt sınır 3.79 ve üst sınır 4.85 olarak verilmektedir. F istatistik değeri (6.6381) üst sınırından (4.85) daha yüksek olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiş ve %5 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında (LEX, LHC VE LGSYH) eş bütünleşme ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, modelde kullanılan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki

olduğu söylenebilir. Eş bütünleşme ilişkisinin varlığından uygun model tahmini ve daha sonra değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkiyi yansıtan parametrelerin tahmin edilmesi gerekmektedir.

Tablo 8
ARDL Modelinin Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Prob.
LEX(-1)	0.687075	0.1038200	6.6179436	8.17966
LGSYH	1.013873	0.2223315	4.5601885	0.00037
LGSYH(-1)	-0.18374	0.2814105	-0.652931	0.52368
LGSYH(-2)	-0.60890	0.2643917	-2.303026	0.03601
LGSYH(-3)	0.026063	0.2675875	0.0974014	0.92369
LGSYH(-4)	0.365145	0.2075428	1.7593745	0.09888
LHC	0.000998	0.1252559	0.0079687	0.99374
LHC(-1)	0.082451	0.1271588	0.6484141	0.52651
LHC(-2)	-0.08661	0.1145419	-0.756211	0.46123
LHC(-3)	0.139258	0.1107232	1.2577143	0.22772
LHC(-4)	-0.27785	0.0988158	-2.811798	0.01314
C	-14.5717	4.2507680	-3.428028	0.00373

R-squared	0.996959
Adjusted R-squared	0.994729
F-statistic (Prob) (0.000)	44.70472
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test (0.6927)	0.734363
Breusch-Pagan-Godfrey (0.9614)	4.268838
Jarque Berra Normallik Testi (0.5129)	1.335144

5.3.3. Tanısal Sınama Testleri

Bu bölümde modelin güvenilirliğini test etmek adına otokorelasyon testi, normal dağılım testi, değişen varyans testi uygulanacaktır.

5.3.3.1. Otokorelasyon Testi

Tablo 9

LM Testi Sonuçları

F-istatistiği	0.181734	Olasılık. F(2,23)	0.8359
Obs*R-Kare	0.734363	Olasılık Ki- Kare2)	0.6927

Model tahmin sonucunda otokorelasyonun varlığını tespit etmek için LM Otokorelasyon testi uygulanacaktır. Teste ait hipotezler şu şekildedir;

H_0 : Otokorelasyon yoktur.

H_1 : Otokorelasyon vardır.

Breusch-Godfrey LM Testi p-olasılık sonucuna (0.6927) göre %5 anlamlılık düzeyi kabul edildiği için, 0.05' ten daha büyük olduğu için otokorelasyon sorunu olmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilmemektedir. Bu sonuçlara göre modelde otokorelasyon sorunu yoktur.

5.3.3.2. Normal Dağılım Testi

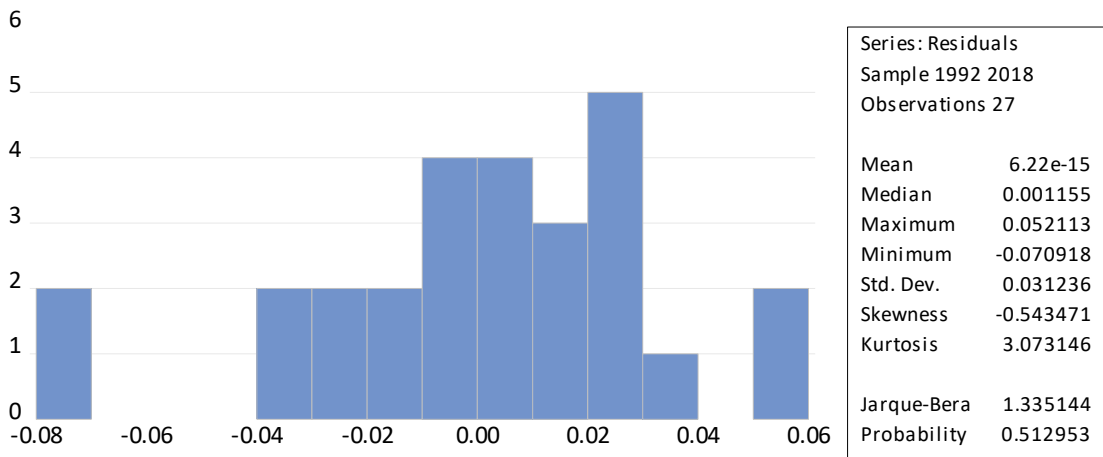
Normal dağılımı tespit etmek için, Jarque Berra testi uygulanacaktır. Teste ait hipotezler şu şekildedir;

H_0 : Hata terimleri normal dağılıma sahiptir.

H_1 : Hata terimleri normal dağılıma sahip değildir.

Grafik 8

Normal Dağılım Testi Grafiği

Jarque-Bera normallik test sonuçlarına (0.5129) göre, hata terimlerinin normal dağıldığını ifade eden yokluk hipotezi kabul edilmiş ve değişkenler normal dağılım sergilemektedirler.

5.3.3.3. Breusch-Pagan-Godfrey Testi

Tablo 10

Breusch-Pagan-Godfrey Testi Sonuçları

F-istatistiği	0.256086	Olasılık F(11,15)	0.9861
Obs*R- Kare	4.268838	Olasılık Ki-Kare(11)	0.9614
Scaled explained SS	1.365729	Olasılık. Ki-Kare(11)	0.9998

Değişen varyans sorununu test etmek amacıyla Breusch-Pagan-Godfrey testi kullanılacaktır. Teste ait hipotezler şu şekildedir;

H_0 : Değişen varyans sorunu yoktur.

H_1 : Değişen varyans sorunu vardır.

Breusch-Pagan-Godfrey testi sonucuna (0.9614) göre, değişen varyans sorunu yoktur hipotezi olan H_0 hipotezi kabul edilir.

Modelin açıklama gücü 0.99 gibi yüksek bir değer çıkmış ve bütün olarak anlamlı görülmektedir.

Eş bütünleşme testine ait gerekli varsayımlar hesaplandıktan sonra ARDL (1,4,4) uzun dönem ve kısa dönem tahminleri yapılmıştır (Tablo 11 ve Tablo 12).

ARDL testinde değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi inceleyebilmek için kurulan model aşağıdaki gibidir;

$$LEX_t = \alpha_0 + \alpha_{1t} + \sum \alpha_{2i} LEX_{t-i} + \sum \alpha_{3i} LGSYH_{t-i} + \sum \alpha_{4i} LHC_{t-i} + \mu_t$$

Tablo 11

ARDL Modelinin Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Prob.
LGSYH	1.957146	0.4004854	4.8869356	0.00019
LHC	-0.45301	0.2891859	-1.566525	0.13807

*:p<0.05 anlamlılık düzeyi

Tablo 11’ de uzun dönem sonuçlar değerlendirildiğinde bağımlı değişken olan ihracat (LEX) ve bağımsız değişken olan gayri safi yurtiçi hasıla (LGSYH) ile arasında uzun dönemde istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde pozitif (aynı yönde) bir ilişki olduğu görülmektedir. Diğer bağımsız değişken olan beşeri sermaye (LHC) ve ihracat (LEX) arasında ise negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. LGSYH ve LHC değişkenlerine ait uzun dönem katsayıları sırası ile 1.9571 ve -0.4530 olarak tespit edilmiştir. LGSYH bağımsız değişkeni LEX bağımlı değişkenine pozitif (aynı yönde) olarak etki etmektedirler. LGSYH’ deki %1’ lik artış LEX değişkeninde %1.9571 artışa neden olacağı beklenmektedir.

ARDL testinde değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiyi inceleyebilmek için kurulan Hata Düzeltme Modeli aşağıdaki gibidir;

$$\Delta LEX_t = \alpha_0 + \alpha_{1t} + \alpha_2 EC_{t-1} + \sum \alpha_{3i} LEX_{t-i} + \sum \alpha_{4i} LGSYH_{t-i} + \sum \alpha_{5i} LHC_{t-i} + \mu_t$$

Tablo 12
ARDL Modelinin Kısa Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Prob.
C	-14.5717	3.0939086	-4.709819	0.00027
D(LGSYH)	1.013873	0.2086840	4.8584162	0.00020
D(LGSYH(-1))	0.217692	0.1821330	1.1952386	0.25054
D(LGSYH(-2))	-0.39120	0.1787605	-2.188453	0.04487
D(LGSYH(-3))	-0.36514	0.1809308	-2.018149	0.06182
D(LHC)	0.000998	0.0841807	0.0118570	0.99069
D(LHC(-1))	0.225209	0.0915926	2.4917727	0.02490
D(LHC(-2))	0.138592	0.0879222	1.5763025	0.13580
D(LHC(-3))	0.277850	0.0915926	3.0335421	0.00838
CointEq(-1)*	-0.31292	0.0660945	-4.734503	0.00026

*:p<0.05 anlamlılık düzeyi

R-squared 0.772198

Adjusted R-squared 0.651597

Prob(F-statistic) 0.0005

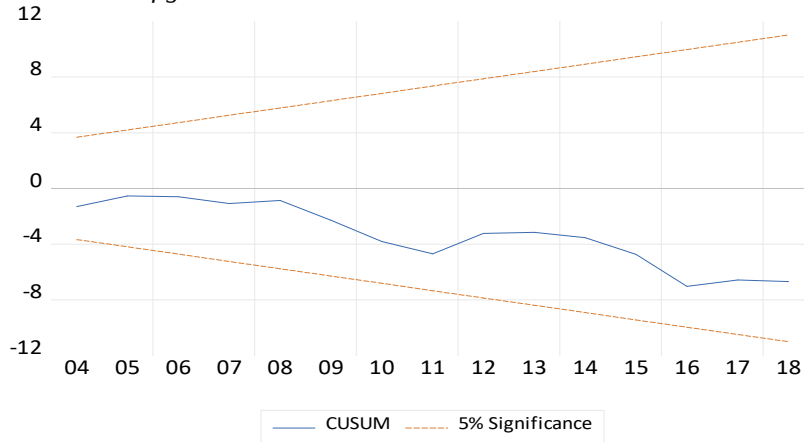
Tablo 12’ de verilmiş olan hata düzeltme terimine (CointEq) bakıldığında hata düzeltme modelinin çalıştığı tespit edilmiştir. Hata düzeltme terimi beklentiye uygun olarak 0-1 arasında, negatif, anlamlı ve katsayısı -0.31292 olarak

bulunmuştur. Tahmin edilen hata düzeltme modeline göre meydana gelen bir birimlik sapmanın yaklaşık %31' inin bir sonraki dönemde düzeltilerek dengeye ulaştığı görülmektedir.

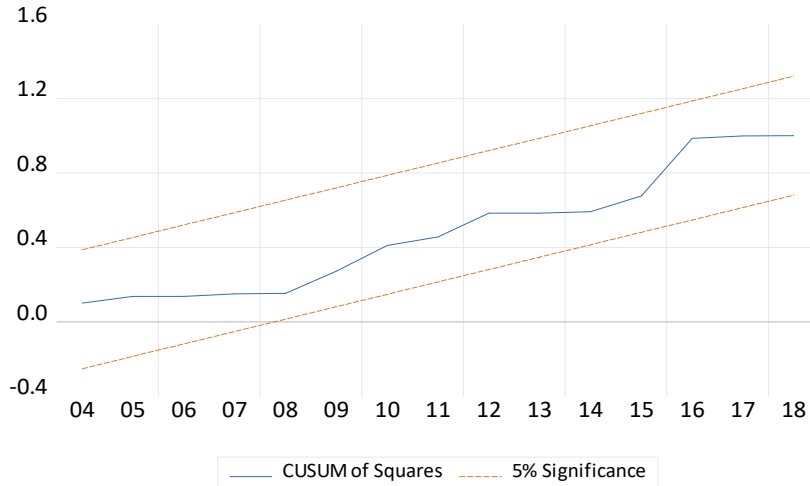
5.3.3.4. CUSUM Testi

ARDL modelindeki yapısal kırılmayı (modelin kararlılığı) incelemek için Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri incelenecektir. CUSUM testi, n gözlem kümesine bağlı olarak hata terimlerine dayanırken CUSUMSQ birikimli hata terimi karelerine dayalı olarak belirlenmekte ve anlamlılık testi incelenmektedir. CUSUM ve CUSUMSQ istatistikleri %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınır olarak belirtilen çizgiler arasında ise ARDL modelinde yer alan katsayıların kararlı olduğunu belirten sıfır hipotez kabul edilir. Ancak CUSUM ve CUSUMSQ istatistikleri sınırların dışında ise katsayı durağanlığını ifade eden sıfır hipotez reddedilir (Oktay ve Özçomak, 2001: 362).

Grafik 9
CUSUM Grafiği

Grafik 10
CUSUMSQ Grafiği

CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri incelediğimizde %5 anlamlılık düzeyinde kullanılan değişkenlere yönelik herhangi bir kırılmanın olmadığı ve ARDL sınır testi kapsamında hesaplanan uzun dönem katsayılarının kararlı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

5.3.3.5. Granger Nedensellik Testi

Bu kısımda değişkenlerin arasındaki ilişkiyi incelemek için Granger Nedensellik Testi uygulanacaktır. Nedensellik analizi için gereken gecikme uzunluğunun belirlenmiş ve sonra bu gecikme ile tahmin edilen VAR modeli sonucu uygun gecikme uzunluğu 4 olarak belirlenmiş ve Granger nedensellik testi uygulanmıştır.

Tablo 13
Bağımlı Değişken LGSYH Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken LGSYH		
Değişkenler	Gecikme	Olasılık
LEX	4	0.3022
LHC	4	0.0056
Hepsi	8	0.1998

Tablo 13' te yer alan sonuçlara göre ihracat, gayri safi yurtiçi hasılanın Granger nedeni değildir. Beşeri sermayeyi temsilen okullaşma oranı ise gayri safi yurtiçi hasılanın Granger nedenidir.

Tablo 14
Bağımlı Değişken LEX Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken LEX		
Değişkenler	Gecikme	Olasılık
LGSYH	4	0.0273
LHC	4	0.7380
Hepsi	8	0.0048

Tablo 14’ te yer alan sonuçlar gayri safi yurtiçi hasılanın, ihracatın Granger nedeni olduğunu göstermektedir. Beşeri sermayenin (okullaşma oranı) ise ihracatın Granger nedeni olmadığını ifade etmektedir.

Tablo 15

Bağımlı Değişken LHC Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken LHC		
Değişkenler	Gecikme	Olasılık
LGSYH	4	0.7780
LEX	4	0.0316
Hepsi	8	0.0104

Tablo 15’ e bakıldığında ise gayri safi yurtiçi hasılanın, beşeri sermayeyi temsilen okullaşma oranının Granger nedeni olmadığı görülmektedir. Aynı zamanda ihracattan beşeri sermayeye doğru bir nedensellik olduğu da görülmektedir.

Granger nedensellik testi sonucunda beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi gözlenmektedir. Ekonomik büyümeden ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusu iken ihracattan ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bu durum ekonomik büyümeden ihracatta doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu işaret etmektedir. Ayrıca ihracat ve beşeri sermaye arasındaki nedensellik ilişkisine bakıldığında ihracattan beşeri sermayeye doğru bir nedensellik olduğu da görülmektedir.

Çıkan sonuçları değerlendirdiğimizde beşeri sermaye ve ihracat arasındaki negatif yönlü ilişkinin güncel tecrübe ve teorilere uymadığı tespit edildiği için modele bağımsız değişken olarak konu ile alakalı işsizlik değişkeni eklenerek yeniden tahmin edilmeye çalışılacaktır. Buradaki amaç beşeri sermayenin diğer bağımsız değişkenlerden etkilenme oranını en aza indirmektir.

5.4. MODELE İŞSİZLİK DEĞİŞKENİNİN EKLENEREK YENİDEN TAHMİN EDİLMESİ

Çıkan sonuçlara göre modele işsizlik bağımsız değişkenini ekleyerek yeniden tahmin edilecektir.

Tablo 16

Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Simge	Tanım	Kaynak
HC	Beşeri Sermaye (Yükseköğretim Okullaşma Oranı)	TÜİK

EX	İhracat (Mal ve Hizmet Miktarı) (Dolar)	OECD
GSYH	Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Dolar)	OECD
İS	İşsizlik Oranı	OECD

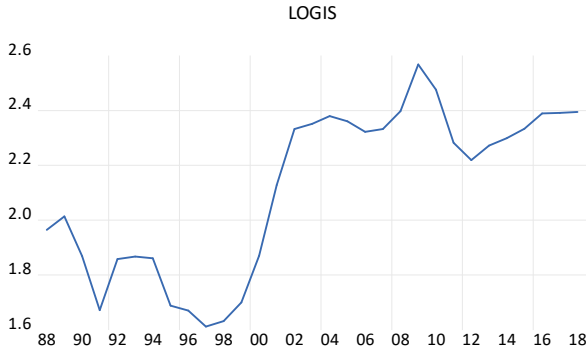
Çalışmada kullanılan temel model aşağıdaki gibidir;

$$EX_t = \alpha_1 + \alpha_2 GSYH_t + \alpha_3 HC_t + \alpha_4 İS_t + \mu_t$$

Modelde bağımlı değişken EX ihracatı, bağımsız değişkenlerden HC beşeri sermayeyi (yükseköğretim okullaşma oranı), GSYH gayri safi yurtiçi hasılayı, İS işsizlik oranını ve μ_t hata terimini göstermektedir. Modeldeki tüm değişkenler logaritmik forma dönüştürülerek değişkenlerin esneklik değerleri elde edilmiştir.

Grafik 11

LİS Değişkenine Ait Zaman Serisi Grafiği

5.4.1. Durağanlık Analizi ve Birim Kök Test Sonuçları

Öncelikle LİS değişkenine ait durağanlık sınaması yapılacaktır. Bunun için ADF ve PP birim kök testleri uygulanacaktır.

5.4.1.1. Augmented (Genişletilmiş) Dickey-Fuller Birim Kök Testi

ADF testi için kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

$H_0: \delta = 0$ ise seriler durağan değildir, birim kökü vardır.

$H_1: \delta < 0$ ise seriler durağandır, birim kökü yoktur.

Olasılık değeri %5' ten küçükse H_0 hipotezi %5 anlamlılık seviyesinde reddedilir, şayet %5' ten büyükse H_0 hipotezi reddedilemez ve serinin durağan olmadığı kabul edilir.

Tablo 17

ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Birim Kök	Test Denklemleri	t-istatistik	p-değeri
LİS	Düzeyde	Sabitli	-1.314734	0.6090
		Sabitli ve Trendli	-2.825061	0.2002
	1.Fark	Sabitli	-3.613635	0.0117*
		Sabitli ve Trendli	-3.573395	0.0050*

*: p < 0.05 düzeyinde anlamlıdır.

5.4.1.2. Phillips- Perron Birim Kök Testi

PP testi için kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

$H_0: \delta = 0$ ise seriler durağan değildir, birim kökü vardır.

$H_1: \delta < 0$ ise seriler durağandır, birim kökü yoktur.

Bu test de ADF testine benzer olarak, olasılık değeri %5' ten küçükse H_0 hipotezi %5 anlamlılık seviyesinde reddedilir, şayet %5' ten büyükse H_0 hipotezi reddedilemez ve serinin durağan olmadığı kabul edilir.

Tablo 18

PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Birim Kök	Test Denklemleri	t-istatistik	p-değeri
LİS	Düzeyde	Sabitli	-1.028903	0.7298
		Sabitli ve Trendli	-1.801023	0.6790
	1.Fark	Sabitli	-3.414193	0.0186*
		Sabitli ve Trendli	-3.383111	0.0073*

*: p < 0.05 düzeyinde anlamlıdır.

ADF ve PP test sonuçlarına göre LİS değişkeni 1. farkta durağan yani I(1) çıkmıştır. Bu aşamadan sonra eş bütünleşme analizine geçilecektir.

5.4.2. Eş Bütünleşme Test Sonuçları

Değişkenlere ARDL analizi uygulanmıştır. Çıkan eş bütünleşme test sonucuna göre, hesaplanan F istatistiği;

H_0 : Seriler arasında eş bütünleşme ilişkisi yoktur. (Alt kritik değerden küçükse)

H_1 : Seriler arasında eş bütünleşme ilişkisi vardır. (Üst kritik değerin üzerindeyse)

Son olarak hesaplanan F istatistiği alt ve üst kritik değeri arasındaysa kesin bir yorum yapılamamaktadır.

Tablo 19

ARDL Sınır Test Sonuçları

Anamlılık Düzeyi	Alt Sınır-I(0)	Üst Sınır-I(1)	k	F-statistic
%10	3.17	4.14	3	6.6951
%5	3.79	4.85		
%1	5.15	6.36		

Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak alınmıştır ve modelde trend kullanılmamıştır.

Tablo 19' a göre; F istatistik değeri (6.6951) üst sınırından (4.85) daha yüksek olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiş ve %5 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında (LEX, LHC, LGSYH ve LİS) eş bütünleşme ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, modelde kullanılan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu söylenebilir. Eş bütünleşme ilişkisinin varlığından uygun model tahmini ve daha sonra değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkiyi yansıtan parametrelerin tahmin edilmesi gerekmektedir.

Tablo 20

ARDL (1,4,3,2) Modelinin Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Prob.
LEX(-1)	0.689464	0.1415901	4.8694354	0.00024
LHC	0.146834	0.2026461	0.7245873	0.48064
LHC(-1)	0.006861	0.2275636	0.0301538	0.97637
LHC(-2)	0.149671	0.1991200	0.7516642	0.46470
LHC(-3)	0.055651	0.1370747	0.4059921	0.69088
LHC(-4)	-0.24402	0.1067943	-2.284971	0.03842
LİS	0.077775	0.1809458	0.4298274	0.67386
LİS(-1)	-0.23747	0.3018754	-0.786664	0.44459

LİS(-2)	0.284074	0.2786913	1.0193158	0.32534
LİS(-3)	-0.27753	0.1247241	-2.225179	0.04301
LGSYH	1.205179	0.3439617	3.5038172	0.00350
LGSYH(-1)	-0.39718	0.4056030	-0.979234	0.34408
LGSYH(-2)	-0.51473	0.3315624	-1.552453	0.14286

Tamamı Testler

R-squared	0.996559
Adjusted R-squared	0.993609
F-statistic (Prob) (0.000)	39.73549
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test (0.1060)	4.489198
Breusch-Pagan-Godfrey (0.4263)	13.28181
Jarque-Bera Normallik Testi (0.5350)	1.250677

Tablo 20 incelendiğinde model tahmin sonucunda %5 anlamlılık düzeyinde Breusch-Godfrey LM Testi p-olasılık sonucuna (0.1060) göre otokorelasyon sorunu olmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilmemektedir. Bu sonuçlara göre modelde otokorelasyon ve değişen varyans problemleri yoktur. Ayrıca Jarque-Bera normallik test sonuçlarına (0.5350) göre hata terimlerinin normal dağıldığını ifade eden yokluk hipotezi reddedilememiş ve değişkenler normal dağılım sergilemektedirler. Modelin açıklama gücü 0.99 gibi yüksek bir değer çıkmış ve bütün olarak anlamlı görülmektedir.

ARDL testinde değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi inceleyebilmek için kurulan model aşağıdaki gibidir;

$$LEX_t = \alpha_0 + \alpha_{1t} + \sum \alpha_{2i} LEX_{t-i} + \sum \alpha_{3i} LGSYH_{t-i} + \sum \alpha_{4i} LHC_{t-i} + \sum \alpha_{5i} LİS_{t-i} + \mu_t$$

Tablo 21
ARDL Modelinin Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik	Prob.
LGSYH	0.944377	0.021295	44.34666	0.0105
LHC	0.370319	0.125453	2.951864	0.0000
LİS	-0.493206	0.296489	-1.663488	0.0118

*: p < 0.05 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 21’ de uzun dönem sonuçlar değerlendirildiğinde bağımlı değişken olan ihracat (LEX) ve bağımsız değişkenlerden beşeri sermaye (LHC) ve gayri safi yurtiçi hasıla (LGSYH) arasında uzun dönemde istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde pozitif (aynı yönde) bir ilişki olduğu görülmektedir. Diğer bağımsız değişken olan işsizlik (LİS) ve ihracat (LEX) arasında ise negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. LGSYH ve LHC değişkenlerine ait uzun dönem katsayıları sırası ile 0.944 ve 0.370 olarak tespit edilmiştir. LHC ve LGSYH bağımsız değişkeni LEX bağımlı değişkenine pozitif (aynı yönde) olarak etki etmektedirler. LGSYH’ deki %1’ lik artış LEX değişkeninde %0.944 ve LHC değişkeninde meydana gelen %1’ lik artış, LEX değişkeninde %0.370 artışa neden olacağı beklenmektedir.

ARDL testinde değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiyi inceleyebilmek için kurulan Hata Düzeltme Modeli aşağıdaki gibidir;

$$\Delta LEX_t = \alpha_0 + \alpha_{1t} + \alpha_2 EC_{t-1} + \sum \alpha_{3i} LEX_{t-i} + \sum \alpha_{4i} LGSYH_{t-i} + \sum \alpha_{5i} LHC_{t-i} + \sum \alpha_{6i} LİS_{t-i} + \mu_t$$

Tablo 22
ARDL Modelinin Kısa Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Prob.
D(LHC)	0.146834	0.1118429	1.3128658	0.21034
D(LHC(-1))	0.038699	0.1275076	0.3035064	0.76596
D(LHC(-2))	0.188370	0.0977427	1.9272092	0.07449
D(LHC(-3))	0.244022	0.0930859	2.6214691	0.02011
D(LİS)	0.077775	0.1385717	0.5612648	0.58348
D(LİS(-1))	-0.00654	0.1581037	-0.041371	0.96758
D(LİS(-2))	0.277533	0.1053074	2.6354590	0.01957
D(LGSYH)	1.205179	0.1983333	6.0765329	2.85463
D(LGSYH(-1))	0.514735	0.2006273	2.5656289	0.02242
CointEq(-1)*	-0.31053	0.0610777	-5.084268	0.00016

*:p<0.05 anlamlılık düzeyi

R-squared 0.736636

Adjusted R-squared 0.597208

Prob(F-statistic) 0.0000

Tablo 22’ de verilmiş olan hata düzeltme terimine (CointEq) bakıldığında hata düzeltme modelinin çalıştığı tespit edilmiştir. Hata düzeltme terimi beklentiye

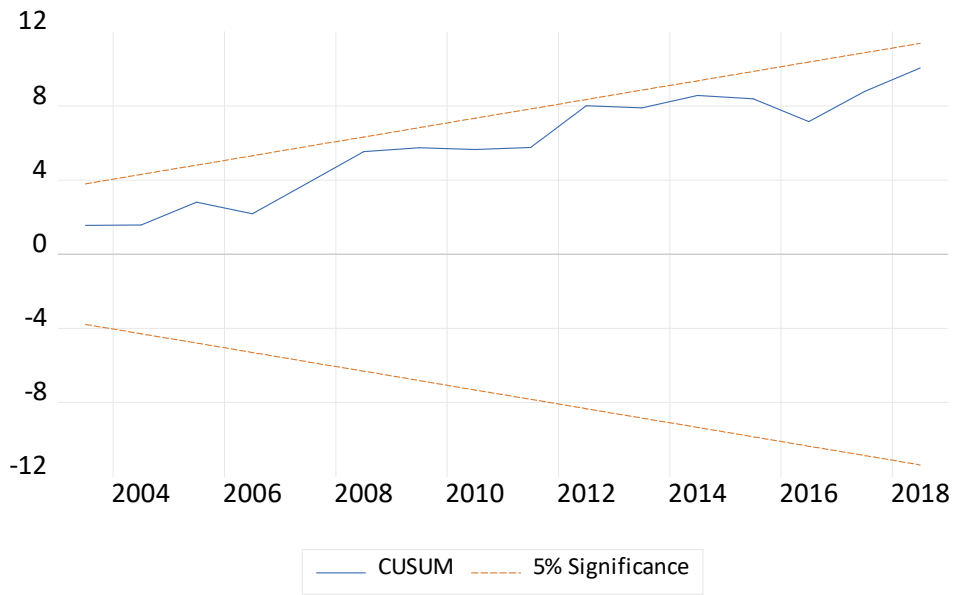
uygun olarak 0-1 arasında, negatif, anlamlı ve katsayısı -0.31053 olarak bulunmuştur. Tahmin edilen hata düzeltme modeline göre meydana gelen bir birimlik sapmanın yaklaşık %31' inin bir sonraki dönemde düzeltilerek dengeye ulaştığı görülmektedir.

5.4.3. CUSUM Testi

ARDL modelindeki yapısal kırılmayı (modelin kararlılığı) incelemek için CUSUM ve CUSUMQ testleri yapılacaktır.

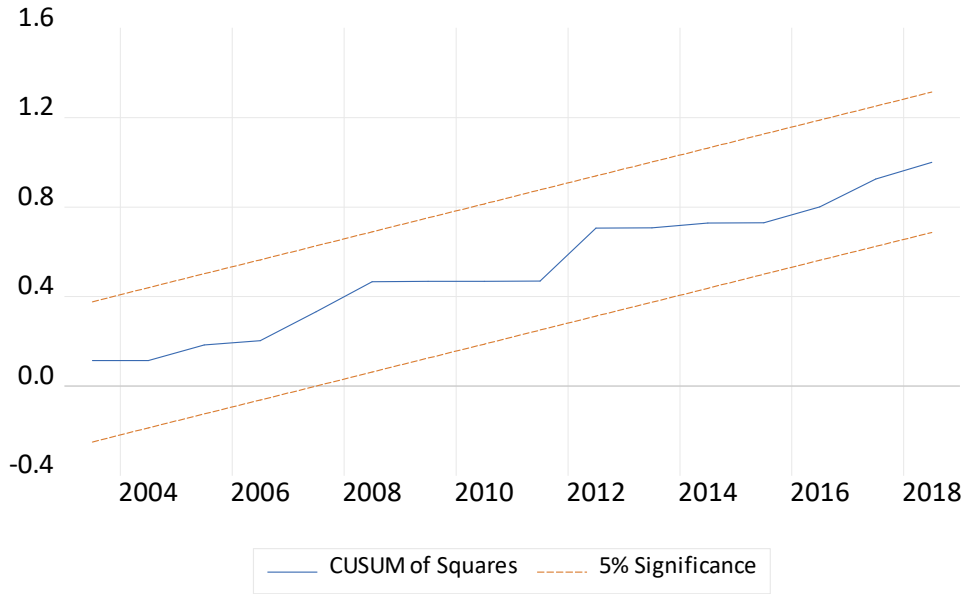
Grafik 12

CUSUM Grafiği

Grafik 13

CUSUMQ Grafiği

CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri incelediğimizde %5 anlamlılık düzeyinde kullanılan değişkenlere yönelik herhangi bir kırılmanın olmadığı ve ARDL sınır testi kapsamında hesaplanan uzun dönem katsayılarının kararlı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Beşeri sermaye konusunu içeren içsel büyüme modelleri ekonomik büyümenin temel belirleyicisi konumundadır. Bu kapsamda yapılan çalışmada Türkiye’de 1988-2018 dönemi yıllık veriler dikkate alınarak beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde literatür taramasına yer verilmiştir. İkinci bölümde beşeri sermaye kavramı üzerinde durup; beşeri sermayenin tanımı, kavramsal kökeni, ekonomik büyümedeki yeri ve önemi açıklanmıştır. Ayrıca içsel büyüme teorileri hakkında bilgi verilerek beşeri sermayenin çıkış noktasına odaklanılmıştır.

Üçüncü bölümde ihracat kavramı tanımlanıp, önemi üzerinde durularak Türkiye’ de ne durumda olduğu ve ihracat performansını etkileyen faktörlerin ne olduğu, ihracat yapan firmaların karar süreçleri incelenmiştir. Devamında ekonomik büyüme ile olan ilişkileri incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise beşeri sermaye ile ihracat arasındaki ilişki incelenerek, beşeri sermayenin ihracata ne gibi katkıları olduğu, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinden ihracatı nasıl şekillendirdiği, ekonomik büyümeye olan pozitif katkısının ihracata katkısı ne derecedir vb. sorularının cevapları üzerinde durulmuştur.

Beşinci ve son bölümde ise ekonometrik analiz yaparak beşeri sermayenin ihracat üzerindeki etkisi temellendirilmeye çalışılmıştır. Türkiye için 1988-2018 yıllarına ait yıllık veriler, ARDL (Auto-Regressive Distributed Lags) sınır testi çerçevesinde analiz edilmiştir. Birim kök testi olarak ADF ve PP testleri uygulanmıştır. Eş bütünleşme ilişkisinin varlığı sınır testi ile belirlenmiştir. Analizin sonuçlarına göre beşeri sermaye ve ihracat arasında uzun dönemli ilişki tespit edilemediği için modele işsizlik oranı eklenerek yeniden tahmin edilmiştir. Bunun sonucunda ihracat, beşeri sermaye ve gayrisafi yurt içi hasıla arasında uzun dönemli ve anlamlı bir ilişki olduğu gözlemlenmiştir. İşsizlik oranı ile ihracat arasında ise negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Çalışmanın bulguları, teorik beklentileri destekler niteliktedir.

İlk olarak, kullanılan serilerin durağanlık seviyelerini tespit edebilmek için birim kök testleri uygulanmıştır. Durağan olmayan zaman serilerinde karşılaşılan

sahte regresyon durumunu önlemek için serilerde birim kök testi uygulanmaktadır. Çalışmada verilerin durağanlık analizi için ADF (Augmented Dickey Fuller) ve PP (Phillips Peron) birim kök testleri uygulanmıştır.

ADF (Augmented Dickey-Fuller) testinin sonuçlarına göre, modelde kullanılan LGSYH, LEX ve LHC değişkenlerinin 1. farkı alındığında, %5 anlamlılık düzeyinde birim kök içermediği durağan olduğu görülmektedir. Sonuç olarak LGSYH, LEX ve LHC değişkenlerinin $I(1)$ 'de durağan oldukları tespit edilmiştir. PP (Phillips-Perron) testinin sonuçlarına göre, modelde kullanılan LGSYH, LEX ve LHC değişkenlerinin ise 1. farkı alındığında, %5 anlamlılık düzeyinde birim kök içermediği durağan olduğu görülmektedir. Sonuç olarak ADF ve PP testlerinin sonuçlarına göre, LGSYH, LEX ve LHC değişkenlerinin $I(1)$ ' de durağan oldukları tespit edilmiştir. Sonradan eklenen LİS değişkeni ise 1. farkta $I(1)$ ' de durağandır.

Çalışmada gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH), ihracat (EX) ve beşeri sermaye (HC) arasındaki uzun dönemli ilişkiyi test etmek için, Pesaran vd. (2001)'in ARDL (Auto-Regressive Distributed Lags) sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. ARDL analiz yönteminde, ilk olarak uzun dönemli ilişkinin varlığı sınır testi ile belirlenir. Eş bütünleşme ilişkisinin varlığının test edilmesi için yapılan sınır testi yaklaşımıyla F testi yapılmıştır. ARDL tahmin sonucuna göre F-istatistiği 6.6381 olarak bulunmuştur. Bu F istatistiğinin karşılaştırılacağı kritik değerler ise Pesaran vd. (2001) tarafından verilen tabloda %5 anlamlılık düzeyinde alt sınır 3.79 ve üst sınır 4.85 olarak verilmektedir. F istatistik değeri (6.6381) üst sınırından (4.85) daha yüksek olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiş ve %5 anlamlılık düzeyinde değişkenler arası eş bütünleşme ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. LİS bağımsız değişkeni eklenerek oluşturulan yeni modelde ise ARDL sınır testi tahmin sonucuna göre F-istatistiği 6.6951 olarak bulunmuştur. Sonuç olarak, H_0 hipotezi reddedilmiş ve %5 anlamlılık düzeyinde değişkenler arası eş bütünleşme ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Uzun dönem sonuçlar değerlendirildiğinde bağımlı değişken olan ihracat (LEX) ve bağımsız değişken olan gayri safi yurtiçi hasıla (LGSYH) ile arasında uzun dönemde istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde pozitif (aynı yönde) bir ilişki olduğu görülmektedir. Diğer bağımsız değişken olan beşeri sermaye (LHC) ve ihracat (LEX) arasında ise negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. LGSYH ve LHC

değişkenlerine ait uzun dönem katsayıları sırası ile 1.9571 ve -0.4530 olarak tespit edilmiştir. LGSYH bağımsız değişkeni LEX bağımlı değişkenine pozitif (aynı yönde) olarak etki etmektedirler. LGSYH’ deki %1’ lik artış LEX değişkeninde %1.9571 artışa neden olacağı beklenmektedir. İhracat ile beşeri sermaye arasındaki negatif yönlü ilişki sonucunda yeni model oluşturulmuş ve modele eklenen LİS değişkeniyle elde edilen uzun dönem tahmin sonuçlarına göre, bağımlı değişken olan ihracat (LEX) ile bağımsız değişkenlerden beşeri sermaye (LHC) ve gayri safi yurtiçi hasıla (LGSYH) arasında uzun dönemde istatistiksel olarak %5 anlamlılık düzeyinde pozitif (aynı yönde) bir ilişki olduğu görülmüştür. Diğer bağımsız değişken olan işsizlik (LİS) ve ihracat (LEX) arasında ise negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Yani işsizlik değişkeni ihracat üzerinde negatif etkiye sahiptir. LGSYH ve LHC değişkenlerine ait uzun dönem katsayıları sırası ile 0.944 ve 0.370 olarak tespit edilmiştir. LHC ve LGSYH bağımsız değişkeni LEX bağımlı değişkenine pozitif (aynı yönde) olarak etki etmektedirler. LGSYH’ deki %1’ lik artış LEX değişkeninde %0.944 ve LHC değişkeninde meydana gelen %1’ lik artış, LEX değişkeninde %0.370 artışa neden olacağı beklenmektedir.

Kısa dönem bulguları incelendiğinde, hata düzeltme terimine (CointEq) bakılarak hata düzeltme modelinin çalıştığı tespit edilmiştir. Hata düzeltme terimi beklentiye uygun olarak 0-1 arasında, negatif, anlamlı ve katsayısı -0.3129 olarak bulunmuştur. Tahmin edilen hata düzeltme modeline göre meydana gelen bir birimlik sapmanın yaklaşık %31’ inin bir sonraki dönemde düzeltilerek dengeye ulaştığı görülmektedir. Eklenen LİS değişkeni sonrası kısa dönem tahmin sonuçları değişmemiştir.

CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri incelediğimizde %5 anlamlılık düzeyinde kullanılan değişkenlere yönelik herhangi bir kırılmanın olmadığı ve ARDL sınır testi kapsamında hesaplanan uzun dönem katsayılarının kararlı olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Değişkenlerin arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek için Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır. Granger nedensellik testi sonucunda ise beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi gözlenmiştir. Beşeri sermayeyi temsilen okullaşma oranı ise gayri safi yurtiçi hasılanın Granger nedenidir. Ekonomik büyümeden ihracata doğru bir nedensellik

ilişkisi söz konusu iken ihracattan ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Bu durum ekonomik büyümeden ihracatta doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu işaret etmektedir. Türkiye’ de belirtilen önemde ve uygulanan yaklaşımla, ihracat artışlarının nedeni ekonomik büyümedir. Ekonomik büyüme ise bu durumda beşeri sermayenin iyileşmesiyle ortaya çıkmakta, ekonomik büyüme hızlandıkça beşeri sermaye de gelişmekte ve ihracat artmaktadır.

Beşeri sermaye kavramı, insan gücünün nitelik ve becerilerini ifade etmektedir. Beşeri sermaye kavramının yaygınlaşmasıyla beraber yapılan araştırmalar çoğalmıştır. Nitelikli iş gücü ihtiyacı beşeri sermaye kavramının yaygınlaşmasını ve daha çok araştırma yapılmasını sağlamıştır. Fiziki sermaye gibi beşeri sermayenin de ekonomiye doğrudan ve dolaylı etkisi vardır. Ortaya çıkan sonuçlar bunu destekler niteliktedir. Fiziki sermayede olduğu gibi beşeri sermayede de yatırımlar önemlidir. Fiziki sermayede mal ve teçhizata yapılan yatırımlar, beşeri sermayede insana yapılır. Bu yatırımlar; eğitim, sağlık vb. yatırımlardır.

Beşeri sermaye faktörlerinden eğitim, bireyin gelişimine doğrudan etki sağlayabilmektedir. Eğitim beraberinde teknolojiyi de getirebilmektedir. Eğitim aynı zamanda ülkeyi daha yaşanılır ve refah düzeyi yüksek bir yer haline getirebilir. Teknoloji gelişme gösterirse ülke daha yaşanılır bir hale gelir ve beyin göçü azalır. Teknolojinin gelişmesiyle ülkenin ithalatçı konumdan ihracatçı konuma geçmesi kolaylaşır. Bu sayede dışa bağımlılık azalır. Ham madde ihracatı yerine ham madde işlenerek işlenmiş ürün ihracatı yapılır.

Ekonomik büyüme, gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde önemli bir unsurdur. Ekonomilerde büyümenin gerçekleşebilmesi için, fiziki sermaye, beşeri sermaye, doğal kaynaklar, iş gücü gibi faktörler farklı oranlarda bir araya getirilir. Klasik üretim faktörlerinin günümüz koşullarında yetersiz kalması sonucunda günümüzde teknolojinin varlığı beşeri sermaye faktörünün önemini artırmıştır. Beşeri sermaye faktörü uzun dönemde etki göstermektedir. Çünkü insan sermayesinin gelişimi ve iyileşmesi uzun dönemi kapsamaktadır. Beşeri sermaye faktörü; bilgi, beceri, kalite, tecrübe olarak üretime katkı sağlamaktadır. Bu katkı ekonomik büyümeyi dolayısıyla dış ticareti etkilemektedir. İhracatın etkin kullanımı ve geliştirilmesi sadece döviz girişi olarak algılanmamalıdır. Teknoloji transferi bu

anlamda verilecek en güncel örnektir. Özellikle az gelişmiş ülkeler açısından beşeri sermayenin geliştirilmesi ve etkisinin artırılması daha önemli hale gelmektedir.

Eğer bir ülkede ihracat uygulanırken yeni teknoloji ve üretim teknikleri geliştirilemeyip, yeni ürünler elde edilemiyorsa, Ar-ge çalışmaları yeterli değilse, üretilen ürünler zaruri ihtiyaçları karşılayıp yeni teknolojileri beraberinde getiremiyorsa ülkeye giren döviz girişinin ekonomik büyümeye doğrudan katkısı olmayacaktır. Bu gibi sorunların çözümü teknoloji üretiminden, teknoloji üretimi ise beşeri sermayenin eğitilmesinden geçmektedir. Verilen eğitim kadar, eğitimin niteliği, kalitesi ve uygulanabilirliği de önemlidir. Özellikle Ar-ge çalışmalarının yapılabilmesi için uygun alt yapı sağlanmalıdır.

Ortaya çıkan sonuçları değerlendirecek olursak, Türkiye ekonomik sisteminde beşeri sermayeye önem vererek ihracat üzerinde beşeri sermayenin katkısını artırmalıdır. Bunun için nitelikli iş gücü büyük öneme sahiptir. Öğrenim görmüş beşeri sermaye ihracat üzerinde pozitif etkiye sahiptir. İhracatın gelişmesi ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler bırakacaktır. Çünkü ülkelerin dış piyasaya açılması ve bu sayede ürün çeşitliliğini ve satışlarını artırması ihracat sayesinde gerçekleşir. İhracat yöntem ve tekniklerini geliştirmek yine nitelikli insan gücünün elindedir. Nitelikli iş gücünü yetiştirmek adına verilecek eğitimler bu noktada önem taşır. Ayrıca nitelikli eğitim yeni teknolojik girişimleri de beraberinde getirirse beşeri sermayenin niteliği artabilecektir. Bu teknolojinin üreticisi ve kullanıcısı insandır ve iş gücünü nitelikli hale getirerek kalite standartları artırılabilir. Beşeri sermayenin geliştirilmesi aynı zamanda fiziki sermaye üretimini ve kalitesini artırabileceği için beşeri sermaye ve fiziki sermaye bir bütün olarak ekonomik büyümeye katkı sağlayabilecektir. Beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi, ihracat üzerinde olumlu sonuçlar meydana getirebilecektir. Ayrıca üretimde doğal kaynakların kullanılması, ülkeye uyumlu sanayi tesislerinin oluşumuna, emek ve beşeri sermayeye önem verilmesi ise işsizliğe getirilen çözüm yollarından olacaktır.

Türkiye uzun dönemde büyüme ve gelişmeyi hızlandırıp garanti altına alabilmek adına, beşeri sermaye yani eğitim ve öğretime ve ihracata önem vererek yatırımlarını bu alana yönlendirmesi gerekmektedir. Bu şekilde verimlilik ve devamlılık sağlanabilecektir.

KAYNAKÇA

- Acaravcı, Ali ve Kargı, Gülbeyaz (2015). “Türkiye’ de İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme”. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1, 1-16.
- Afşar, Muharrem (2009). “Türkiye’ de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 85-98.
- Aksu, Levent (2016). “Türkiye’ de Beşeri Sermayenin Önemi: İktisadi Büyüme ile İlişkisi, Sosyal ve Stratejik Analizi”. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 68-129.
- Altıntaş, Halil ve Çetintaş, Hakan (2010). “Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye ve İhracat Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Analizi: 1970–2005”. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36, 33-56.
- Anaduaka, Uchechi S. (2014). “Human Capital Development and Economic Growth: The Nigeria Experience”. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 4(4), 25-35.
- Arı, Abdullah (2018). “Beşeri Sermayenin Kalkınma Üzerine Etkisi”. *International Journal of Economics Politics Humanities and Social Sciences*, 1(1), 28-34.
- Arısoy, İbrahim (2011). “Fiziksel Sermaye Yatırımları ve Büyüme İlişkisinin AK Modeliyle Sınanması: Türkiye Örneği (1968-2006)”. *Maliye Dergisi*, 161, 283-297.
- Atamtürk, Burak (2007). “Büyüme Teorileri ve IMF Politikaları”. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 22(1), 89-103.
- Atık, Hayriye (2006). “Beşeri Sermaye, Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme”. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Ayar, Bahadır ve Erdil, T. Sabri (2018). “İnovasyon ve Ar-Ge Faaliyetlerinin İhracat Performansına Etkisi: Türk İşletmeleri Üzerine Algısal Bir Araştırma”. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 13(49), 45-68.

- Baharumshah, Ahmad Z. and Almasaied, Suleiman (2009). "Foreign Direct Investment and Economic Growth in Malaysia: Interactions with Human Capital and Financial Deepening". *Emerging Markets Finance and Trade*, 45(1), 90-402.
- Bahmani-Oskooee, M. and Alse, J. (1993), Export Growth and Economic Growth: An Application of Cointegration and Error-Correction Modeling, *Journal of Developing Areas*, 27(4), 535-542.
- Basılgan, Müslüm (2020). "İhracat Performansının Belirleyicileri Üzerine Firma Düzeyli Bir Analiz". *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 12(1), 106-144.
- Bayraktar, Bülent ve Kazancıgil, Derya (2020). "Türkiye' de Beşeri Sermaye ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişki". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 9-34.
- Baysal Kurt, Duygu ve Güvenek, Burcu (2021). "Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Eğitim Göstergeleri İle Avrupa Birliği Ülkeleri Örneği". *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 17-39.
- Becker, Gary (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis With Special Reference to Education*. New York: Princeton University Press.
- Bozdağlıoğlu, Yasemin ve Sezgin, Yunus (2017). "Türkiye' de Beşeri Sermayenin Durumu (2005-2015)". *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 48-67.
- Bulutay Tuncer and Taştı Enver (2004). "Informal Sector In The Turkish Labour Market". TEA Working Papers, No. 2004/22, Turkish Economic Association, Ankara.
- Canpolat, Naci (2000). "Türkiye' de Beşeri Sermaye Birikimi ve Ekonomik Büyüme". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(2), 265-281.

- Chuang, Y. C. (2000). "Human Capital, Exports and Economic Growth: A Causality Analysis for Taiwan, 1952-1995," *Review of International Economics*, 8(4), 712-720.
- Correa, Hector (1963). *The Economics of Human Resources*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Çakmak, Erol ve Gümüş, Sevda (2005). "Türkiye' de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(1), 59-72.
- Çamurdan, Burak (2013). "Türkiye' de 1999-2013 Dönemi İçin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi". *NWSA-Social Sciences*, 8, (4), 183-195.
- Çavuşgil, S. Tamer and Zou, Shaoming (1994). "Marketing Strategy-Performance Relationship: An Investigation of the Empirical Link in Export Market Ventures". *Sage Publications, Inc. on behalf of American Marketing Association*, 58, 1-21.
- Çelik, Ali (2020). "G20 Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Analizi". *Yönetim ve Ekonomi*, 27(1), 1-20.
- Çelik, Orkun, Recepoğlu, Mürşit ve Doğan, Kadir Caner (2014). "Türkiye' de Bölgesel Kalkınma Ajans Faaliyetlerinin Beşeri Sermaye ve Dış Ticaret Yönlü Analizi". *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 6(3), 39-50.
- Çeştepe, Hamza ve Gençel, Hasret (2019). "Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Nedensellik Analizi". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 139-146.
- Çetiner, Sibel ve Çelik, Onur (2021). "Türkiye Ekonomisinde Ekonomik Büyüme ve Beşeri Sermaye Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi: 1980-2019 Dönemi". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 21(51), 540-558.

- Çiftçi, Cemil ve Aykaç, Gökhan (2011). “İçsel Büyüme Modelleri ve Küreselleşme Sürecinde Gelişmekte Olan Ülkelerin Konumları”. *Sosyo Ekonomi*, 1, 159-180.
- Çoban, Orhan (2004). “Beşeri Sermayenin İktisadi Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 30, 131-142.
- Darrat, Ali F. (1987). “Are exports an engine of growth? Another look at the evidence”. *Applied Economics*, 19(2), 277-283.
- De Soto, Hernando (2000). *Sermayenin Sırrı*. Ankara: Liman Kitap.
- Değer, M. Kemal (2012). “İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Deneyimi (1980-2006)”. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 259-287.
- Demir, Osman, Kutlar, Aziz ve Üzümcü, Adem (2005). “Dış Ticaret ve Beşeri Sermayenin Büyümedeki Rolü: Türkiye Örneği”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(9), 180-196.
- Deutsche Bank (2005), Human Capital is The Key To Growth. *Deutsche Bank Research*, 1-19. <https://www.dbresearch.com> (Erişim Tarihi: 01.08.2005).
- Dineri, Eda ve Gölpek, Filiz (2021). “Türkiye’de Eğitim Sisteminde Okullaşmanın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi”. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 13(24), 37-48.
- Doğan, Seyhun ve Şanlı, Bahar (2003). “İktisadi Kalkınmada Beşeri Sermaye”. *SDÜ İİBF Dergisi*, 8(1), 173-196.
- Dünya Gazetesi Yayın Kurulu (2012). *Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü* (12. Baskı). İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Elmas Ö., Filiz ve Bodur, Akın (2006). “Türkiye’de Dış Ticaretin Yapısını Belirleyen Faktörler”. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 67-76.

- Ener, Meliha, Karanfil, Muhammet ve Yıldırım, Emel (2015). “Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye ve İhracat Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği”. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 70-85.
- Erdem, Ekrem ve Dumrul, Cüneyt (2014). “Keynesyen ve Neo-Klasik Yaklaşımlarda Finansal Sistem ve İktisadî Büyüme”. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(2), 45-86.
- Erdoğan, M. Mustafa (2002). “Beşeri Sermaye-İktisadi Kalkınma İlişkisi”. *İktisat’ın Dama Taşları: Ekoller-Kavramlar-İz Bırakanlar II, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti İktisat Dergisi Eğitim Serisi*, 2, 64-74.
- Eser, Kadir ve Ekiz Gökmen, Çisel (2009). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 41-56.
- Fukuyama, Francis (2014). *Tarihin Sonu ve Son İnsan*. İstanbul: Profil Yayınları.
- Genç, Murat Can, Değer, Mustafa Kemal ve Berber, Metin (2010). “Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Ekonomisi Üzerine Nedensellik Analizi”. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetim Dergisi*, 5(1), 29-41.
- Gundlach, Erich (1999). *The Impact of Human Capital on Economic Development: Problems and Perspectives*. Tan, J. L. H. (eds.), Human Capital Formation as An Engine of Growth: The East Asian Experience, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 383-402.
- Gümüştan, Ümit (2018). “İhracat Çeşitleri Nelerdir?”. <http://www.exportact.com> (Erişim Tarihi: 20.04.2018).
- Güngör, Gonca ve Göksu, Alper (2013). “Türkiye’de Eğitimin Finansmanı ve Ülkelerarası Bir Karşılaştırma”. *Yönetim ve Ekonomi*, 20(1), 59-72.
- Halıcıoğlu, Ferda (2007). “A Multivariate Causality Analysis of Export and Growth for Turkey”. *Munich Personal Repec Archive*, No:3565

- Hobikoğlu, Elif H. (2011). “Entelektüel Sermayenin Önemi, Sınıflandırılması ve Ölçme Yöntemleri: Kuramsal Bir Çerçeve”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 86-99.
- İhracatı Geliştirme Merkezi (İGEME) (2021). “İhracat Çeşitleri, İhracı Kayda Bağlı Mallar”. <http://www.igeme.com.tr> (Erişim Tarihi: 27.02.2021).
- İlter, Burcu (1999). “Firma İhracat Davranışı ve Etkileyen Faktörler”. *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 14(2), 19-34.
- Kahveci, Eyüp (2013). “İhracat Performansı Ölçütleri ve İhracat Performansını Etkileyen Faktörler”. *Verimlilik Dergisi*, 1, 43-74.
- Kaplan, Mustafa ve Eren, Selim Said (2014). “Firmanın İhracat Yetkinliklerinin İhracat Performansına Etkisi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(2), 1-31.
- Kara, M. Akif (2013). *Bölgesel Ekonomi Teori ve Politikalar*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Karagöl, Erdal ve Serel, Alpaslan (2005). “Türkiye’ de İhracat ve GSMH Arasındaki İlişkinin Kointegrasyon Yöntemiyle İncelenmesi”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 50, 1029-1040.
- Karagöl, Mehmet (2003). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı”. *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, (5), 79-90.
- Karakaş, Adem (2017). “İthalata Dayalı İhracatın Riskli Yapısı: Dış Ticarete Sürdürülebilirliğin Türkiye İçin Analizi”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 7(2), 261-278.
- Karataş, Muhammed ve Çankaya, Eda (2010). “İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme”. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 29-55.
- Kavas, Alican (1983). “Firma İhracat Davranışını Etkileyen Faktörler ve İhracat Pazarlaması Yönetimi (Kayseri Bölgesindeki İmalatçı - İhracatçı Firmalar

Üzerinde Bir Araştırma)". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5, 139-156.

Kazgan, Gülten (2000). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kelleci, Mehmet Ali (2003). *Bilgi Ekonomisi, İşgücü Piyasasının Temel Aktörleri ve Eşitsizlik: Eğilimler, Roller, Fırsatlar Ve Riskler*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, Yayın No:2674.

Keskin, Abdullah (2011). "Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye". *Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 125-153.

Kılavuz, Emine ve Topcu Altay, Betül (2012). "Export and Economic Growth in the Case of the Manufacturing Industry: Panel Data Analysis of Developing Countries". *International Journal of Economics and Financial Issues*, 2(2), 201-215.

Kılıç, Ufuk (2007). "Kalkınma İle Beşeri Sermaye Arasındaki İlişki". <http://www.medium.com.tr> (Erişim Tarihi: 09.12.2017).

Kibritçioğlu, Aykut (1998). "İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri". *Ankara Üniversitesi S.B.F. Dergisi*, 53, 1-4, 207-230.

Kiker, B. F. (1971). "The Historical Roots of the Concept of Human Capital". *Journal of Political Economy*, 74(5), 481-499.

Koç, Aylin (2013). "Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Maliye Dergisi*, 165, 241-258.

Koçak, F. Akın (1997). "Bir İhracat Karar Süreci Modeli Denemesi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(1), 467-489.

- Koçtürk, O. Murat ve Gölalan, Meryem (2010). “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45(2), 48-65.
- Levin, Andrew and Raut, Lakshmi K. (1997). “Complementarities Between Exports and Human Capital in Economic Growth: Evidence from the Semi - Industrialized Countries”. *Economic Development and Cultural Change*, 46(1), 155-174.
- Lombardini, Siro (1996). *Growth and Economic Development*. Great Britain Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Mahmudlı, Samuel (2017). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeye Yansıması: Azerbaycan Örneği”. *ASED: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 13-29.
- Martin, Ron and Sunley, Peter (1998). “Slow Convergence? The New Endogenous Growth Theory and Regional Development”. *Economic Geography*, 74(3), 201-227.
- Mazgit, İsmail (2002). “Bilgi Toplumu ve Sağlığın Artan Önemi”. I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, (Hereke-Kocaeli), 405-415.
- Mincer, Jacob (1996). “Economic Development, Growth of Human Capital, and the Dynamics of the Wage Structure”. *Journal of Economic Growth*, 1(1), 29-48.
- Muğan Ertuğral, Suna (2018). “Beşeri Sermaye Oluşumunda Mesleki Eğitimin Önemi”. *International Journal Entrepreneurship and Management Inquiries Dergisi*, 2(3), 49-63.
- Narayan, Paresh K. and Smyth, Russell (2004). “Temporal Causality and the Dynamics of Exports, Human Capital and Real Income in China”. *Journal of Applied Economics*, 1(1), 24-45.
- Nişancı, M. (2005). “Dış Ticaret Beşeri Sermaye ve İktisadi Gelişme Arasındaki Uzun Dönem Nedensellik İlişkisinin Testi”. *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜEHFD)*, 9, 675-687.

- Oktay, Erkan ve Özçomak, Suphi (2001). “Cusum Kontrol Grafikleri ve Bir Uygulama”. *İktisadi ve idari Bilimler Dergisi*, 15(1-2), 361-387.
- Orhan, Osman Z. ve Erdoğan, Seyfettin (2013). *İktisada Giriş*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Orhan, Osman Z. ve Erdoğan, Seyfettin (2013). *Para Politikası*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Özalp, İnan, Dereköy, A. Hamdi ve Saldıraner, Yıldırım (1990). “İhracat Yapan İşletmelerde Organizasyon Yapıları”. *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Dergisi*, 8(1-2), 59-78.
- Özcan, Burcu ve Özçelebi, Oğuzcan (2013). “İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli mi?”. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(1), 1-14.
- Özer, Mustafa ve Erdoğan, Levent (2006). “Türkiye’ de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi”. *Ekonomik Yaklaşım*, 17(60-61), 93-110.
- Özpolat, Aslı (2019). “Gelecek-11 Ülkelerinde İhracat ve Büyüme İlişkisi: Bootstrap Granger Nedensellik Analizi”. *Journal of Yaşar University*, 14(56), 522-535.
- Özyakışır, Deniz (2011). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme”. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(1), 46-71.
- Perçin, Selçuk (2005). “İhracat Performansını Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi ve Firmaların İhracat Performans Ölçülerine Göre Sınıflandırılmasındaki Rolü: ISO 1000 Sanayi Firmaları Uygulaması”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 139-155.
- Romer, Paul. M. (1989). “Human Capital and Growth: Theory and Evidence”. *NBER Working Paper Series*, 1-51.

- Saatçioğlu, Cem ve Karaca, Orhan (2004). “Türkiye’ de İhracat ve Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1980 Dönüşümünün Etkisi”. *Yönetim Dergisi: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü*, 15(49), 30-40.
- Sala-i-Martin, Xavier (1990), “Lecture Notes on Economic Growth (I): Introduction to the Literature and Neo-Classical Models”, NBER Working paper, No.3563.
- Savaş, Bilal (2011). “Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye ve İhracat: Nedensellik Analizi, 1928-2006”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 38-67.
- Schultz, Theodore W. (1961). “Investment in Human Capital”. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Schultz, Theodore W. (1968). “Investment in Man: An Economist’s View, Readings in the Economics of Education”, UNESCO, France, 277.
- Schultz, Theodore W. (1971). “Investment in Human Capital”. U.S.A.: The Free Press, Collier- Macmillan limited.
- Serel, Hicran ve Masatçı, Kaan (2005). “Türkiye’de Beşeri Sermaye ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Ko-entegrasyon Analizi”. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 49-58.
- Seyidoğlu, Halil. (2003). *Uluslararası İktisat*. İstanbul: Güzem Yayıncılık.
- Smith, Adam (1776). *Ulusların Zenginliği*. (Çev.: Metin Saltoğlu), Ankara: Palme Yayınları.
- Songur, Mehmet (2017). “Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Fiziksel Sermaye Arasındaki İkame Olanakları: Translog Üretim Fonksiyonu Yaklaşımı”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 201-224.
- Söylemez, Ayşe ve Yurttaçkımaz (2020). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1), 175-195.

- Stiglitz, Joseph E. (1998). "More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus". *Part of the Studies in Development Economics and Policy book series (SDEP)*, 16-48.
- Sweetland, Scott R. (1996). "Human Capital Theory: Foundations of a Field of Inquiry". *Review of Educational Research*, 66(3), 341-359.
- Şimşek, Muammer (2003). "İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye Ekonomisi Verileri İle Analizi: 1960-2002". *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 43-63.
- Şimşek, Muammer ve Kadılar, Cem (2010). "Türkiye' de Beşeri Sermaye, İhracat Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi". *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 115-140.
- Taban, Sami ve Kar, Muhsin (2006). "Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme; Nedensellik Analizi: 1969-2001". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 159-181.
- Takım, Abdullah (2010). "Türkiye' de GSYİH ile İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 1-16.
- Taş, Umut ve Yenilmez, Füsün (2008). "Türkiye' de Eğitimin Kalkınma Üzerindeki Rolü ve Eğitim Yatırımlarının Geri Dönüş Oranı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 155-186.
- Temiz, Dilek (2010). "Türkiye' de Reel İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1965-2009 Dönemi". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1-2), 71-82.
- Thurow, Lester C. (1970). *"Investment in Human Capital"*. California: Wadworth Publishing Company.
- Topallı, Nurgün (2017). "Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği". *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 129-140.

- Tuncer, İsmail (2002). “Türkiye’de İhracat İthalat ve Büyüme: Toda Yamamoto Yöntemiyle Granger Nedensellik Analizleri 1980-2000”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(9), 89-107.
- Türk Dil Kurumu, (2005). Türkçe Büyük Sözlük. Ankara: TDK.
- Ulu Metin, Gözde (2020). “Teknolojik Yatırımlar İçin Etki Analizi: Teknolojik Ürün Yatırım Destek Programı Örneği”. *Verimlilik Dergisi*, 3, 115-144.
- UNDP. (1996). Human Development Report 1996: Economic Growth and Human Development.
- Varsak, Serkan ve Bakırtaş, İbrahim (2009). “Ekonomik Büyüme Üzerinde Beşeri Sermayenin Etkisi: Türkiye Örneği”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 49-60.
- Viswanath, Jandhyala, K. L. N. Reddy and Vishwanath Pandit (2009). “Human Capital Contributions to Economic Growth in India: An Aggregate Production Function Analysis”. *The Indian Journal Of Industrial Relations*, 44(3), 473-486.
- Yardımcı, Mehmet Emin ve Kutlutürk, Doğukan (2019). “İkinci Dünya Savaşı’ nda Türkiye’ nin Ekonomik Kısıtları”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, 47-67.
- Yardımcı, Pınar (2006). “İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri”. *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(9), 96-115.
- Yılmaz, Ömer ve Ünver, Şeyda (2019). “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz”. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), 1011-1026.
- Yumuşak, İbrahim G. (2008). “Beşeri Sermayenin İktisadi Önemi ve Türkiye’ nin Beşeri Sermaye Potansiyeli”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 55, 3-48.

- Yücel, Atilla (2019). “İhracat Pazarlaması Stratejileri İle Firma Performansı İlişkisi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 205-225.
- Yülek, Murat A. (1997). “İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine”. *Hazine Dergisi*, 6, 1-15.

EKLER

Ek-1: LİS Değişkenine Ait Veriler

Yıllar	İS (işsizlik oranı)
1988	7.13
1989	7.49
1990	6.48
1991	5.32
1992	6.41
1993	6.47
1994	6.43
1995	5.41
1996	5.31
1997	5.01
1998	5.11
1999	5.47
2000	6.49
2001	8.4
2002	10.3
2003	10.5
2004	10.8
2005	10.6
2006	10.2
2007	10.3
2008	11.0
2009	13.04
2010	11.9
2011	9.8
2012	9.2
2013	9.7
2014	9.96
2015	10.31
2016	10.91
2017	10.93
2018	10.97